

DE MONETAIRE ONTWIKKELING, 1929-1936

2.1 Inleiding

Anders dan velen in het interbellum gedacht en gehoopt hadden, leidde de terugkeer naar het systeem van de gouden standaard niet tot een automatisch herstel van evenwicht op de lopende rekeningen. De theorie van de gouden standaard zoals die in deze periode in vele economische leerboeken te vinden was, zei dat het monetaire stelsel automatisch tot internationaal evenwicht moest leiden. Een verkeerde wisselkoers zou daar weinig aan afdoen. Landen met een te hoog gewaardeerde munt, wat hetzelfde is als een te hoog prijspeil vergeleken bij de omringende landen, zouden daardoor onmiddellijk een tekort op de lopende rekening krijgen. Er zou een groter aanbod van de eigen munt ontstaan, dan er vraag naar was. De koersdaling waar dit toe zou leiden, zou het interessant maken de munt in te wisselen bij de centrale bank voor goud. Zo zou een goudstroom naar het buitenland op gang komen. De binnenlandse geldhoeveelheid zou hierdoor dalen en de rente stijgen. Er zou zo een periode van monetaire contractie ontstaan, waardoor het binnenlands prijspeil zich zou aanpassen tenzij de monetaire autoriteiten steriliseerden, wat inhield dat ze de binnenlandse geldhoeveelheid ongeacht de geldstromen probeerden te stabiliseren. Zo'n politiek, die de monetaire prijsaanpassing teniet deed, werd in strijd geacht met de regels van de gouden standaard. Naarmate de overheid het meer tot zijn taak ging rekenen de binnenlandse economische situatie te verbeteren, werd zo'n politiek aantrekkelijker. Volgens de regels van de gouden standaard zouden de centrale banken er juist voor moeten zorgen dat de verhouding tussen de goudvoorraden en de binnenlandse geldhoeveelheid stabiel zou blijven. Een daling van de goudvoorraden zou dan leiden tot een eveneens teruglopen van de binnenlandse geldhoeveelheid, waardoor prijsaanpassing tot stand zou moeten komen. Een land met een tekort op

de lopende rekening heeft immer een tegenpool in een land met een overschot op die rekening. Dit laatste land had een te laag gewaardeerde munt, waardoor een precies tegenovergestelde beweging zou plaatsvinden. De groeiende geldhoeveelheid die een gevolg was van de overschotten op de lopende rekening zou tot inflatie leiden. Zo groeiden beide landen wat hun prijspeil betreft naar elkaar toe.¹ Een wat verkeerd gekozen koers leek daarom geen ramp. Voor de landen met een te laag gewaardeerde munt zou het een korte inflatoire impuls betekenen, voor de landen met een te hoog gewaardeerde munt een vervelende, maar eveneens korte periode van monetaire contractie.

Achter de eerste veronderstelling die aan de theorie vooraf gaat, valt al een vraagteken te plaatsen. Duidde een structureel onevenwichtige lopende rekening altijd op een verkeerde wisselkoers? Vóór de Eerste Wereldoorlog hadden de geïndustrialiseerde landen steeds een overschot op hun lopende rekening gehad en de grondstoffen- en voedselproducerende landen steeds een tekort. De saldi werden gedekt door kapitaalbewegingen. Niets wijst erop dat deze saldi een uiting waren van onevenwichtige koersverhoudingen tussen de munten van de twee genoemde groepen economieën. Veeleer lijken structurele verschillen voor die saldi verantwoordelijk. Als zo'n industrieland een te hoog gewaardeerde munt heeft, hoeft dit niet onmiddellijk te leiden tot tekorten op de lopende rekening.² De kapitaalopbrengstenbalans, voor dit soort landen een belangrijk onderdeel van de lopende rekening, verandert in principe niet. Voor de diensten- en handelsbalans zal een te hoog gewaardeerde munt zeker negatieve effecten hebben, maar in welke mate en op welke termijn is nog de vraag.³

Dat de lopende rekening niet onmiddellijk het saldo gaat vertonen dat deze volgens de theorie van de gouden standaard zou moeten gaan vertonen, hangt niet alleen met structurele onevenwichtigheden van de lopende rekening samen. Bedrijven die op internationale markten concurreren zullen hun marktaandeel verdedigen als ze geconfronteerd worden met een te laag internationaal prijspeil ten gevolge van een te hoog gewaardeerde munt. Op een enkel zwak bedrijf na zullen de bedrijven hun verkoopprijzen aanpassen aan die van de concurrentie en verlies nemen. In de bedrijfseconomie leert men al op het meest elementaire niveau dat bedrijven blijven produceren zolang de variabele kosten gedekt zijn en er nog iets wordt terugverdiend van de vaste kosten. De produktie stilleggen zal men slechts doen, indien de variabele kosten niet meer worden terugverdiend of indien men na langere tijd verlies genomen te hebben, financieel uitgeput is. Om dit laatste te voorkomen zullen bedrijven die worden geconfronteerd met een te laag prijspeil trachten hun kostprijs te verlagen, hetgeen kan gebeuren

door reorganisaties, moderniseringen of simpelweg door loonsverlaging met ontslagdreiging als stok achter de deur. Tevens zal men door bedrijfstaksgewijze concentratie, al dan niet met overheidssteun, proberen de prijs op te voeren, al was het maar in het binnenland. Zonder meer het marktaandeel opgeven als de prijs zakt of de eigen munt te hoog gewaardeerd raakt, is voor een gezonde onderneming geen normale politiek. Exportdaling of importtoeneming ten gevolge van een te hoog gewaardeerde munt zal daarom een langdurig proces zijn. Hoe lang dat proces duurt hangt af van de omvang van de verliezen en van de financiële kracht van de bedrijven. Er ontstaat een proces van financiële uitholling en afkabbelende concurrentiekracht. Werkloosheid is het gevolg, slechts te voorkomen door een grote kostenverlaging of efficiëntieverbetering. Of dit proces zo ver gaat, dat bij een industrieland als bovenbedoeld het structurele overschot op de lopende rekening omslaat in een tekort dat groot genoeg is om tot binnenlandse prijsaanpassing te leiden, is de vraag. Zelfs indien er vlot een flink tekort op de lopende rekening ontstaat, zijn de gevolgen minder zeker dan de theorie van de gouden standaard veronderstelt. Om een voldoende snelle aanpassing te realiseren, moeten de monetaire autoriteiten niet slechts de binnenlandse aanpassing van de geldhoeveelheid gelaten accepteren, maar die zodanig versterken dat de verhouding tussen de goudhoeveelheid en de bankbiljettencirculatie gelijk blijft.⁴ Alleen zo is een aanpassing te bereiken. Een probleem daarbij vormt de internationale kredietverlening. De aanpassing via de lopende rekening zoals de theorie van de gouden standaard die veronderstelt, vereist verrekening van de betalingsbalanssaldi in goud. Monetaire autoriteiten zullen in vele gevallen juist trachten intern evenwicht te bereiken en monetaire contractie voorkomen. Men zal dan de openmarktpolitiek gebruiken om te steriliseren. Om te voorkomen dat de goud- en deviezenvoorraden te zeer fluctueren zal men het bankdisconto als instrument gebruiken. Bij een systeem van stabiele wisselkoersen waarin de beleggers vertrouwen koesteren, leidt deze politiek van de monetaire autoriteiten tot internationale kapitaal- en geldstromen van de landen met een overschot, naar de landen met een tekort op de lopende rekening. Het systeem van de goud-wisselstandaard, waarbij naast het goud ook op goud gebaseerde valuta als officiële reserves dienst doen, versterkt de neiging om de saldi op de lopende rekening door kredietverlening te dekken.⁵ Een goudcentrum met een tekort op de lopende rekening zal dit tekort betalen in de eigen munt. Hierdoor krijgen de landen met een goud-wisselstandaard grote deviezenvoorraden die door de centrale banken aangehouden worden in de vorm van tegoeden in het goudcentrum. Zo wordt de kredietstroom een inherent deel van het systeem. Het pond, de belangrijkste reserve-munt in het interbellum, bovendien de munt waarin traditioneel op

vele markten werd gerekend, was in 1925 te hoog gewaardeerd. Hierdoor ontstond de hierboven beschreven situatie.

Een tekort op de lopende rekening is een gevolg van een overheidstekort of een te lage spaarquote, wat hetzelfde is als te hoge bestedingen, gegeven het nationaal inkomen. De methoden om hier wat aan te doen zijn belastingverhoging, overheidsbesparingen en loonmatiging. Het betekent dat het verdwijnen van een tekort op de lopende rekening niet op korte termijn bewerkstelligd wordt door automatische monetaire aanpassing, maar een actief overheidsingrijpen vereist. Zo'n politiek houdt een aantal harde maatregelen in, waarbij het intern economisch, politiek en sociaal evenwicht in gevaar moet worden gebracht om extern economisch evenwicht te bereiken. Vooral wanneer internationale kapitaalstromen voorlopig een schijn van extern evenwicht bewerkstelligen, zullen de beleidsmakers niet zo snel tot zo'n politiek besluiten. Is het binnenlands prijspeil te hoog vergeleken bij dat in het buitenland dan moet dit zich (op den duur) aanpassen, omdat het binnenlandse prijspeil bepalend is voor de kostprijzen van het bedrijfsleven. Ook het deel van het bedrijfsleven dat op internationale markten moet concurreren en daarom zijn prijzen moet aanpassen aan de prijzen op die markten, heeft met de binnenlandse prijzen aan de kostenkant te maken.

De produkten van het internationaal concurrerende bedrijfsleven staan in de huidige economische theorie bekend als "tradables". Dit in tegenstelling tot "non-tradables".⁶ Bij deze niet-verhandelbare produkten gaat het niet om goederen en diensten waarin op dat moment toevallig geen internationale handel bestaat, maar om goederen en diensten die uit de aard der zaak internationaal niet verhandeld kunnen worden. Te denken valt aan diensten van overheden, openbare nutsbedrijven en detailhandelaren en aan huisvesting, bouw en land. Volgens de theorie van de gouden standaard zullen de prijzen van deze produkten zich net als die van verhandelbare waren moeten aanpassen, omdat alle prijsaanpassing veroorzaakt wordt door de inflatoire danwel deflatoire tendens die een gevolg is van een overschot danwel tekort op de lopende rekening. Al in het interbellum zag men in dat deze opvatting niet klopte.

De ontwikkeling van het internationale prijspeil kan zeker in een periode van instabiele wisselkoersen vrij snel gaan.⁷ Het binnenlands prijspeil, waarvoor vaak de kosten van levensonderhoud als indicator worden genomen, blijkt veel minder flexibel.⁸ De BBP-deflator, een betere indicator voor het binnenlands prijspeil, was ook in Nederland in het interbellum veel minder flexibel dan de deflatoren voor de in- en uitvoer.⁹ Volgens de huidige theorie zou prijsaanpassing als volgt moeten gaan: een daling van de prijzen van verhandelbare produkten

leidt tot een verschuiving van de vraag naar die produkten ten koste van die naar niet-verhandelbare. Een soortgelijk effect treedt op aan de aanbodzijde. De relatief hoge prijs van niet-verhandelbare waren leidt tot een verschuiving in de allocatie van produktiefactoren van de bedrijfstakken waar verhandelbare waren worden geproduceerd, naar die waar men niet-verhandelbare produceert. Deze beide effecten samen leiden tot een groter aanbod van niet-verhandelbare produkten en een kleinere vraag naar die produkten, waardoor de prijzen zich aanpassen tot er evenwicht is bereikt.¹⁰ Er liggen twee veronderstellingen aan deze theorie ten grondslag. De eerste is dat er aan de aanbodzijde een transformatie van produktiefactoren mogelijk is op een enigszins aanvaardbare termijn. De tweede is dat er aan de vraagzijde een "indifferentie-curve" van het publiek bestaat tussen verhandelbare en niet-verhandelbare produkten, waarop het een punt kiest afhankelijk van de prijsverhoudingen.¹¹

Deze visie lijkt voor wat de aanbodzijde betreft slechts reëel indien arbeid en kapitaal snel inzetbaar zijn in andere sectoren van de economie dan waar ze op dat moment functioneren en er geen onoverkomelijke toetredingsbarrières tot allerlei bedrijfstakken bestaan. Maar in een moderne industriële samenleving is arbeid niet zomaar overal inzetbaar. Bijna altijd gaat het om gespecialiseerde arbeid. Deze behoeft nieuwe scholing vóór zij opnieuw inzetbaar is. Ook kapitaal is niet zomaar alternatief aanwendbaar. Dit bestaat voor een goed deel uit machines en installaties speciaal gebouwd ten behoeve van een bepaald produktieproces. De theorie suggereert dat bedrijven die verhandelbare waren produceren, indien zij geconfronteerd worden met te lage prijzen hun produktie verplaatsen naar de sector van niet-verhandelbare produkten, maar dit lijkt onwaarschijnlijk. Geconfronteerd met verliezen in de eigen bedrijfstak gaat een bedrijf zich wellicht toeleggen op een verwant produkt. Differentiatie naar een geheel andere sector is onwaarschijnlijk. Een te laag internationaal prijspeil leidt tot desinvesteringen in de sectoren van verhandelbare produkten. Daar tegenover zouden investeringen moeten staan in de sector van niet-verhandelbare waren doordat de winstmogelijkheden daar relatief hoog zijn. Zulke investeringen zullen niet geheel ontbreken. Een enkeling die werkloos wordt door de malaise in de sector van verhandelbare waren zal een eigen nerinkje beginnen, maar dit gebeurt alleen in bedrijfstakken met een lage toetredingsbarrière. In andere sectoren vinden geen extra investeringen plaats. Degenen die dat zouden moeten doen, de bedrijven al in die sectoren actief, zien zich ten gevolge van de malaise en de werkloosheid in de sectoren van verhandelbare produkten geconfronteerd met een geringer wordende effectieve vraag en zullen daarom hun investeringen eerder terugschroeven dan opvoeren.

Aan de vraagzijde, zo veronderstelt de theorie, treedt substitutie op ten gunste van verhandelbare waren waarvan de prijs relatief laag is en ten koste van de dure niet-verhandelbare waren. Een inkomenseffect wordt geconstateerd maar speelt verder geen rol.¹² Substitutie van de vraag tussen de beide sectoren van de economie ontbreekt wellicht niet geheel, maar ze kan niet anders dan gering blijven. De aard van de produkten is daarvoor te verschillend, bovendien bevatten beide categorieën produkten waar men moeilijk om heen kan.¹³ Aanpassing van het uitgavenpatroon ten gunste van verhandelbare waren omdat die relatief goedkoop zijn lijkt weinig reëel. Wel kan men grote inkomenseffecten verwachten. Als het internationale prijspeil zodanig laag is dat een aantal bedrijven de concurrentie niet kan volhouden ontstaat er werkloosheid, hetgeen voor de betrokken werknemers een groot negatief inkomenseffect heeft. De categorie loontrekkers die werk weet te behouden, gaat er aanvankelijk op vooruit doordat het prijspeil daalt. Om echter de kosten aan te passen aan de geringe verkoopprijs gaan vele bedrijven in de sector van verhandelbare waren, behalve tot efficiëntieverbetering ook tot loondaling over. De slechte vooruitzichten in de sector waarvoor men is opgeleid en de vrees voor ontslag zorgen ervoor dat vele arbeiders deze loonsverlaging accepteren. De effectieve vraag zal dalen, wat beide delen van de economie treft. Ook bedrijfstakken waar niet-verhandelbare produkten geproduceerd worden, krijgen nu te maken met dalende afzet, werkloosheid, prijs- en loondruk, maar dit proces is hier indirect en daardoor vertraagd. Omdat de werkloosheidsdreiging het grootst is in de bedrijfstakken waar verhandelbare waren worden geproduceerd, dalen de lonen daar het sterkst.¹⁴ In beide sectoren worden de lonen ook in grote mate bepaald door de kosten van levensonderhoud en juist die worden in belangrijke mate bepaald door overheidstarieven, huren, tarieven van openbare nutsbedrijven en detailhandelsmarges. Het bedrijfsleven wordt hierdoor al snel geconfronteerd met een benedengrens voor de lonen en wordt aan de kostenkant verder geconfronteerd met versterkte kosten in de vorm van rentes, aflossingen, huren en pachten. Slechts de prijzen van grondstoffen en halffabrikaten passen zich snel aan.¹⁵

Bij een internationaal prijspeil dat aanzienlijk daalt is een voldoende verlaging van het binnenlands prijspeil niet of nauwelijks te bereiken. Na zekere tijd ontstaat er een slepende depressie ten gevolge van de wegvallende vraag. De enige reële mogelijkheid om uit de problemen te komen is dan een devaluatie. Hierdoor zal het internationaal concurrerend bedrijfsleven lucht krijgen en zullen er weer meer banen, hogere winsten en daarmee een grotere effectieve vraag ontstaan.¹⁶ Indien door een gedaald internationaal prijspeil een aanpassing van het binnenland prijspeil in neerwaartse richting noodzakelijk wordt, zal een aantal bedrijfstakken de overheid ertoe weten te bewe-

gen zijn markten te beschermen. Vooral bedrijfstakken die in verband met de werkgelegenheid van groot belang zijn, maken een goede kans in die opzet te slagen. De prijzen van deze produkten ontwikkelen zich hierdoor in het vervolg als prijzen van niet-verhandelbare waren, hetgeen voor de nog niet beschermde verhandelbare waren een nog tragere aanpassing van de kostprijzen betekent. Op deze kwestie zal in het hoofdstuk dat over handelspolitiek gaat nader worden ingegaan.

Samenvattend kan gezegd worden dat de prijzen van verhandelbare produkten zich zowel naar boven als naar beneden sneller ontwikkelen dan die van niet-verhandelbare. Daar de prijzen van verhandelbare produkten voor het internationaal opererende bedrijfsleven aan de kostenkant van veel minder invloed zijn dan aan de opbrengstenkant, zal bij een mondiale deflatie of een te hoog gewaardeerde munt de depressie zich via die bedrijfstakken over de economie uitstrekken, terwijl bij mondiale inflatie of een te laag gewaardeerde munt die bedrijfstakken een bron van welvaart zullen blijken.

In dit hoofdstuk zal de monetaire ontwikkeling van Nederland in zijn internationale context geschetst worden, waarbij de boven uiteengezette theorie als leidraad geldt. De monetaire ontwikkeling in de jaren '30 was complex en hing nauw samen met de ontwikkelingen in de jaren '20. De kredietverlening waarop de internationale economie rustte, kwam in de jaren 1928 en '29 in de knel. Speculatie op de beurs in Wall Street, de reactie daarop van het Federal Reserve System en de Franse monetaire politiek kunnen als oorzaken worden aangewezen. Zowel in Duitsland als (in mindere mate) in Groot-Brittannië werd duidelijk hoezeer de monetaire stabiliteit en in Duitsland zelfs de gehele economie, rustte op een instroom van vreemde kredieten. De krach in Wall Street van oktober 1929 en de ruimere kredietpolitiek van het Federal Reserve System maakten aan de meest acute problemen een einde. De kredietverlening uit de USA kwam weer enigszins op gang. Inmiddels was duidelijk geworden hoe zwak de monetaire situatie in Europa was. Door overvloedige oogsten over de gehele wereld werden de problemen nog groter. Normaliter werden de landbouwstaten in Oost-Europa, Zuid-Amerika en de koloniën in zo'n geval door grote kredieten uit Londen en New York gesteund. Ten gevolge van de financiële crisis was die steun niet van de grond gekomen. De landbouwprijzen zakten in, waardoor de landbouwstaten gedwongen waren de invoer van industriële produkten sterk terug te dringen. In Europa moest vooral de Britse industrie, die eenzijdig, verouderd en gericht op export naar buiten Europa was, het ontgelden. De overproduktie van traditionele industriële produkten als katoenen stoffen, staal en steenkool werd manifest. Veel industriële prijzen begonnen ook, in sommige gevallen zelfs scherp, te dalen.

Duitsland was directer het slachtoffer van de financiële depressie. Sinds de Eerste Wereldoorlog was de financiële positie van dat land zwak. De oorlogsschatting die het opgelegd gekregen had, onttrok veel kapitaal aan het land. De binnenlandse kapitaalvorming was bovendien sinds de grote inflatie in de vroege jaren '20 gering. Om de economie weer op gang te krijgen waren in de tweede helft van de jaren '20 grote investeringen nodig geweest. Al die gelden moesten uit het buitenland komen, waardoor de buitenlandse schulden zorgwekkend stegen. De Reichsbank had geprobeerd hier een einde aan te maken door langlopende vreemde kredieten goeddeels te verbieden. Om de economie gaande te houden, namen de Duitse financiers daarom in de late jaren '20 enorme kortlopende leningen op in het buitenland. Niet alleen rustte de economie hierdoor op vreemd kapitaal, ook konden die gelden door de buitenlandse geldschietters op korte termijn worden teruggetrokken zodra er elders betere beleggingsmogelijkheden leken te bestaan, of het vertrouwen in de Duitse economie verloren ging. Amerikaanse beleggers bleken gedurende de Wall Street-speculatie veel minder bereid hun geld aan Duitsland af te staan. Ook na de krach bleven de beleggers, onder de indruk van het gebeurde én van de in Duitsland snel om zich heen grijpende depressie, uiterst behoedzaam bij het weer op gang brengen van de kredietstromen. Duitsland kwam hierdoor in een vicieuze cirkel terecht. De gedaalde internationale kredietverlening veroorzaakte een scherpe economische terugslag, die gepaard ging met toenemende politieke instabiliteit. Het wantrouwen tegen Duitsland bij de beleggers werd door deze ontwikkelingen aangewakkerd, waardoor de kredietstromen verder stagneerden en de depressie dieper werd. In de zomer van 1931 was het vertrouwen in de economische en politieke stabiliteit tot nul gereduceerd, hetgeen in een financiële paniek resulteerde. Begin juli was de Duitse regering gedwongen de convertibiliteit van de Reichsmark op te heffen en tot deviezencontrole over te gaan. De paniek richtte zich nu tegen Groot-Brittannië, de andere zwakke schakel in de monetaire keten. Londen had in 1925 het pond op de vooroorlogse pariteit gestabiliseerd. Algemeen werd die koers veel te hoog geacht, waardoor ook het pond onder druk kwam te staan. Pogingen om de paniek tot staan te brengen bleken weinig uit te halen en in september verliet Groot-Brittannië de gouden standaard. Het pond, gevolgd door vele andere valuta, deprecieerde in enige maanden met ruim 30%. Omdat het hier ging om de centrale munt in het grootste wereldrijk, de munt waarin traditioneel op vele internationale markten werd gerekend, betekende de val van het pond een soortgelijke val van het prijspeil voor het internationaal opererende bedrijfsleven, voor zover gevestigd in landen die aan de gouden standaard vasthielden.

Nederland kwam klem te zitten tussen Duitsland, traditioneel de belangrijkste economische relatie, en Groot-Brittannië, een economische partner die nauwelijks van minder belang was. Enerzijds kreeg Den Haag te maken met een land waarvan de convertibiliteit van de munt was opgeheven, anderzijds met een land waarvan de wisselkoers een snelle val doormaakte. Steeds meer landen verlieten de gouden standaard, maar Nederland hield vast aan het goud. Bij de val van het pond deed Den Haag dit met zo goed als algemene instemming. De ervaring leerde immers dat een devaluatie slechts tot inflatie leidde en dat het zeer de vraag was of men die in de hand zou kunnen houden. De devaluatie van de dollar, begin 1933, gaf Den Haag een kans om van koers te veranderen. Het pond was inmiddels wonderbaarlijk stabiel. Het was nu ook wel duidelijk dat die munt het internationale prijspeil bepaalde. Elke aarzeling verdween echter toen duidelijk werd dat de Amerikanen de depreciatie van de dollar wilden gebruiken om een prijsstijging te bewerkstelligen. De combinatie inflatie-devaluatie had men in de jaren '20 in Duitsland al gezien! De Europese landen die nog vasthielden aan de gouden standaard beloofden plechtig dit te blijven doen en de Britse regering, die er geen enkele behoefte aan had om door verdere devaluaties de concurrentiepositie van het Britse bedrijfsleven te zien verzwakken, beloofde haar steun. Slechts de Belgische devaluatie in 1935 deed Den Haag opnieuw aarzelen. De tegenstellingen over de monetaire politiek liepen dit keer hoog op en leidden tot een ministers- en later zelfs tot een kabinetscrisis, maar uiteindelijk niet tot een val van de gulden. Den Haag bleef trouw aan de gouden standaard tot het niet meer kon. In september 1936, toen Frankrijk en Zwitserland devalueerden, volgde Nederland. Het was de hoogste tijd. Niet alleen was de goud- en deviezenvoorraad van de Nederlandse Bank niet sterk genoeg meer om een aanval tegen de gulden te weerstaan, ook hadden diverse bedrijven die vele jaren verlies genomen hadden om hun marktaandeelen te verdedigen, weinig reserves meer over om dit te blijven doen. Van prijsaanpassing in het binnenland was nog maar weinig terecht gekomen.

De positie van Nederland was niet alleen ten opzichte van de landen die gedevalueerd hadden, maar ook tegenover Duitsland ernstig verzwakt. Een inconvertibele munt is een munt die kunstmatig hoog gehouden wordt omdat alle andere mogelijkheden om de munt te verdedigen uitgeput zijn en een devaluatie, om welke reden dan ook, onmogelijk is. Er is een tekort op de lopende rekening of in ieder geval op de totale betalingsbalans, de goud- en deviezenvoorraden zijn uitgeput, er zijn geen mogelijkheden om krediet op te nemen en een devaluatie moet tot inflatie leiden. Duitsland deprecieerde niet, omdat het grote schulden in vreemde valuta had die door een depreciatie van de

eigen munt groter zouden worden. Behalve de schuldenkwesie was bij deze beslissing de angst voor inflatie de belangrijkste raadgever. De Duitse bevolking had gedurende de grote inflatie in de jaren '20 geleerd inflatie en depreciatie van de munt volledig met elkaar te identificeren.¹⁷ Vakbonden hadden al laten weten in geval van een depreciatie van de Reichsmark, een koppeling tussen lonen en wisselkoersen te zullen eisen.¹⁸ In zulke omstandigheden kan een devaluatie geen uitkomst bieden. Deviezencontrole, opheffing van de convertibiliteit van de munt bij een gelijkblijvende officiële koers, was de enige oplossing.

De deviezencontrole in Duitsland zou binnen enige maanden steeds strikter vormen aannemen. Al snel was elke Duitser of Duitse onderneming verplicht deviezen af te geven aan de Reichsbank en had men een speciale vergunning nodig om transacties waarvoor deviezen nodig waren te mogen verrichten.¹⁹ Een aantal ministers overwoog om de deviezencontrole ook te gebruiken om de invoer die niet strikt noodzakelijk was aan te pakken, hetgeen vooral de invoer van luxe landbouwprodukten zou treffen. Uit angst voor Nederlandse en Scandinavische reacties en omdat men Nederlandse steun bij allerlei conferenties over de schuldenproblematiek niet kon missen, zag men hiervan af.²⁰ De consequenties voor de binnenlandse economie van een strikt toegepaste deviezencontrole had men nog niet door. Het zou in Duitsland vanaf 1933 mogelijk blijken de binnenlandse economie krachtig te stimuleren zonder dat dit, anders dan in de vorm van extra-invoer te reguleren via de deviezencontrole, veel consequenties had voor de relaties met het buitenland. Wel ontstonden er verschillen tussen het prijspeil in binnen- en buitenland. Het binnenland werd te duur, maar dit viel door exportsubsidies op te vangen. Beide handelspolitieke wapens, importcontrole en exportsubsidies, die tezamen een soortgelijk effect hebben als een devaluatie, kunnen tegenover de handelspartners gerechtvaardigd worden met een beroep op overmacht. Handelspolitieke conflicten zijn echter niet te vermijden. In geval de handelspartner van een land met een inconvertibele munt zelf ook een inconvertibele munt heeft, zal de handel zich ontwikkelen tot een bilaterale, zodat transacties met gesloten beurzen kunnen worden afgewikkeld. Voor de economische relaties tussen een land met een convertibele en een land met een inconvertibele munt lijkt zo'n ontwikkeling tot bilateraal evenwicht geen wet van Meden en Perzen, zeker niet indien het land met de inconvertibele munt een overschot op zijn lopende rekening heeft. Zo'n overschot zal echter moeilijk te handhaven zijn. Al snel zal de inconvertibele munt een kunstmatig hooggehouden munt blijken en zal de lopende rekening een tekort gaan vertonen. Daar het land met de inconvertibele munt zijn invoer moet financieren uit zijn uitvoer, zal het of via de deviezencontrole de

invoer moeten beperken, of zijn handelspartners steeds langer op betaling moeten laten wachten. Beide oplossingen zullen bij de handelspartners reacties uitlokken. In het eerste geval zullen de handelspartners die het zwaarst getroffen worden bezwaar aantekenen. In het tweede geval zullen alle handelspartners protesteren. Men zal eisen dat de deviezen die het land verdient aan de economische relaties met elke handelspartner op zich, geheel of gedeeltelijk gebruikt worden voor de invoer uit dat land. Desnoods zal men dit afdwingen door middel van clearing.²¹

Clearing is een systeem waarbij het internationale betalingsverkeer wordt geregeld via overheidsinstellingen of centrale banken, terwijl elke andere vorm van betaling verboden is. De importeurs in beide landen betalen hun rekening niet aan de exporteurs in het andere land, maar aan een clearinginstantie in het eigen land. Dit instituut betaalt uit de aldus verkregen gelden de exporteurs. Zo kunnen goederen, diensten, dividend, rente en aflossingen zonder internationale geldstromen betaald worden. Vereist is dat de totale betalingen in beide landen na zekere tijd even groot zijn. Het land met een inconvertibele munt zal al snel een tekort op zijn deviezenbalans krijgen. Daardoor wordt men gedwongen de uitvoer van het land met een vrije munt naar het land met de inconvertibele munt aan te passen aan de ruimte op de clearingrekening, vooral indien in dit laatste land de interne economie gestimuleerd wordt, waardoor de invoer een extra impuls krijgt.²²

Vanaf 1933 zag de Duitse regering export slechts als een mogelijkheid om noodzakelijke importen te financieren. Export als doel op zich verdween doordat bij het hoge prijspeil export moeilijk te realiseren viel en de werkgelegenheidsdoelstellingen ook door stimulering van de interne economie te bereiken waren. De door stimulansen bloeiende interne economie maakte het financieren van de noodzakelijke import door middel van export steeds moeilijker. De export kon men slechts door overheidssteun op een voldoende niveau houden. De overheid was slechts geïnteresseerd in export als middel om die import te financieren die zij om economische, politieke of militaire redenen noodzakelijk achtte. Daarom werd de export (gegeven de bilaterale vorm van de handelsrelaties) vooral gestimuleerd naar die gebieden, waaruit de in de ogen van het regime noodzakelijke importen moesten komen. Er werd gediscrimineerd met exportsubsidies.²³ Voorlopig hadden de Duitse autoriteiten de hierboven geschetste mogelijkheden van het zojuist tot stand gekomen systeem niet door. Het zou slechts langzaam tot ontwikkeling komen.

Nederland kreeg na 1931 te maken met zeer ernstige monetaire ontwikkelingen bij zijn twee belangrijkste handelspartners en moest daar-

op een antwoord zien te vinden. Ten dele bestond dit antwoord uit het tot stand brengen van een actieve handelspolitiek en het nemen van allerlei protectionistische maatregelen. In dit hoofdstuk zal dit buiten beschouwing blijven. Hier zal slechts de monetaire ontwikkeling bij de belangrijkste handelspartners worden geschetst. Daarna worden de gevolgen voor Nederland geanalyseerd en de pogingen van Nederland om die ontwikkelingen door een eigen monetaire politiek op te vangen bestudeerd.

2.2 De financiële en monetaire crisis, 1929-1931

2.2.1 Inleiding

De beide landen met grote overschotten op hun lopende rekeningen, de USA en Frankrijk, hadden de daardoor binnenstromende liquiditeit in de tweede helft van de jaren '20 steeds doen toekomen aan de rest van de wereld. De Verenigde Staten hadden dat gedaan door leningen te verstrekken aan Zuidamerikaanse en Middeneuropese landen, vooral aan Duitsland; Frankrijk deed dit door de liquide middelen die het ontving in deviezen aan te houden en op korte termijn in Londen uit te zetten. Daar vormden deze uitzettingen een deel van de basis voor de Britse internationale kredietverlening. De kapitaalstromen van de landen met een overschot op de lopende rekening naar de rest van de wereld werden in 1929 sterk ingekrompen of ondermijnd voor zover ze via Londen liepen. Hierdoor ontstond een deflatoire druk op de wereld als geheel.²⁴

In 1928 ontstond in de Verenigde Staten een grootscheepse speculatie op de effectenbeurs. Het Federal Reserve System achtte deze speculatie gevaarlijk en ging daarom over tot een krap-geld-politiek, die het echter niet zover dorst door te drijven dat de speculatie gebroken werd.²⁵ Een ommekeer in de internationale geldstromen werd hierdoor het belangrijkste effect van deze politiek. Niet langer vloeiden de gelden die de USA via zijn lopende rekening aan de rest van de wereld onttrok, terug naar Centraal-Europa, Zuid-Amerika en Londen, maar er kwam een goudstroom op gang richting New York. Voor het nog immer grote overschot op de lopende rekening van Frankrijk gold net zoiets. Vóór 1928 hadden de Fransen, die na de Eerste Wereldoorlog zelf weinig internationaal krediet verleenden, de gelden die zij aan hun lopende rekening overhielden in Londen uitgezet. In 1928 besloot Parijs zijn officiële reserves niet langer in deviezen aan te houden. De Banque de France kreeg de wettelijke verplichting deviezen die zij ontving om te zetten in goud.²⁶ Een goudstroom van Londen naar Parijs was het gevolg. In Londen was dit goud de basis van een groot monetair bouwwerk. In Parijs diende het tot weinig. De geringe Franse

bankmultiplier zorgde ervoor dat de instroom van gelden niet leidde tot een sterke toeneming van de geldhoeveelheid, noch tot inflatie. De landen met overvloedige lopende rekeningen sneden de mogelijkheden om de liquide middelen via de kapitaalrekening terug te sluizen geheel of gedeeltelijk af. Slachtoffers waren in de eerste plaats de landen met grote, structurele tekorten op hun lopende rekeningen. Dit betrof een aantal landen in Centraal- en Oost-Europa, met name Duitsland, de landen van Zuid-Amerika en de koloniale gebieden. Behalve deze landen kwam ook Groot-Brittannië door deze ontwikkeling in de problemen.

2.2.2 Groot-Brittannië en de monetaire crisis van 1929

Net als Duitsland had het Verenigd Koninkrijk schulden aan het buitenland op korte termijn die vele malen groter waren dan de goud- en deviezenvoorraden van de centrale bank. Om de kredietverlening aan de landen van zijn Rijk en aan Zuid-Amerika op peil te houden had Groot-Brittannië de korte gelden van allerlei Europese landen, vooral die van Frankrijk, hard nodig. Voor de Britse export was die kredietverlening van het grootste belang. Diverse ontwikkelingen veroorzaakten in 1929 een gevaarlijke verzwakking van de financiële positie van Groot-Brittannië. In de eerste plaats was er de goudstroom naar Frankrijk en de Verenigde Staten. In de jaren '20 was het Britse bedrijfsleven steeds meer gaan steunen op bancair krediet.²⁷ De Treasury zette de Bank of England er daarom toe aan de gouduitstroom te steriliseren, hetgeen inhield dat de Bank ervoor zorgde dat de binnenlandse geldhoeveelheid op peil bleef ondanks de uitstroom van goud. De gouddekking van de munt werd hierdoor steeds geringer.²⁸ Zo hoopte men monetaire contractie en vooral een zeer schadelijk geachte hoge geldmarktrente te voorkomen. Zo'n politiek is, indien maar lang genoeg volgehouden, een zekere methode om de gouden standaard teniet te doen.²⁹ Norman, de president van de Bank of England, was zich daarvan bewust. Hij poogde daarom het Amerikaanse centrale banksysteem over te halen samen met de Bank of England, de speculatiegolf in Wall Street de doodsteek te geven door middel van een korte, scherpe kredietbeperking. De Amerikanen dorsten zo'n politiek niet aan.³⁰ Norman liet zich daarop ontvallen dat hij vreesde voor de gouden standaard in Engeland.³¹ Er zat voor de Bank of England weinig anders op dan toch het disconto te verhogen. Dat gebeurde tot het toen enorme percentage van 6 1/2%. Sommigen menen dat dit enigszins heeft bijgedragen aan de instorting van de New Yorkse effectenbeurs. Het is een feit dat de goudstroom naar de Verenigde Staten stakte.³²

De Bank of England vreesde vooral de Amerikaanse speculatie en de daarmee samenhangende goudstroom naar New York. Dat was

ook het meest acute probleem, maar zeker niet het enige. Ook de betalingsbalans begon problemen op te leveren. Het Verenigd Koninkrijk had in 1929 nog steeds een overschot op zijn lopende rekening, maar over Londen werd niet slechts de Britse betalingsbalans verrekend. Ook de betalingsbalansen van de landen die hun officiële reserves in de vorm van sterling-tegoeden in Londen aanhielden moesten daar vereffend worden. In de eerste plaats betrof dit de landen van het Britse Rijk. Vanaf 1928 had het Britse Rijk als geheel een tekort op de lopende rekening met de rest van de wereld.³³ De landen buiten dit rijk met overschotten op hun lopende rekeningen hadden deze tot 1929 veelal in de vorm van sterling-reserves aangehouden, maar dit gebeurde nu veel minder. Londen moest de tekorten op de lopende rekeningen van de landen van zijn rijk afdekken in goud. Betaling in sterling werd door een aantal landen met overschotten op de lopende rekening, waaronder Frankrijk, niet meer geaccepteerd.

De crash van de beurs in Wall Street maakte een eind aan de acute problemen van Londen. Allerlei gelden die in de US waren aangehouden om te dienen als transactie-kas voor speculatieve doeleinden kwamen vrij. Bovendien ging het Federal Reserve System een ruimere geldpolitiek voeren, waardoor het acute gevaar voor het Britse pond week.³⁴ De chronische kwaal bleef. Frankrijk bleef goud claimen en het tekort op de lopende rekening van het Britse Rijk bleef een probleem vormen.

2.2.3 Duitsland en de monetaire crisis van 1929

In Duitsland speelden twee problemen door elkaar. Behalve het stikken van de internationale kredietverlening werd ook het probleem van de herstelbetalingen weer actueel. Het Dawes-plan had de door Duitsland te betalen annuïteiten vastgelegd, maar niet besloten was hoeveel Duitsland in het totaal betalen moest. Juist in dit crisisjaar bereikten de annuïteiten een hoogtepunt. Al in 1928 waren de betrokken landen overeengekomen in het voorjaar van 1929 een conferentie van deskundigen in Parijs bijeen te roepen om de herstelbetalingsproblematiek definitief op te lossen.

Op deze conferentie ontstond een scherp conflict tussen de Duitse en de Franse delegatie. De Duitse delegatie stond onder leiding van de president van de Reichsbank, Dr. Hjalmar Schacht. Deze deskundige maar weinig diplomatieke nationalist beschouwde de bepalingen van het Verdrag van Versailles als een grof onrecht tegen Duitsland. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om niet alleen de herstelbetalingen, maar ook allerlei andere onderdelen van de vredesregeling op de korrel te nemen. Zo claimde hij de Duitse koloniën terug en bracht hij de kwestie van de Poolse corridor ter sprake.³⁵ Dit soort uitingen van Duits nationalisme stuitte op felle weerstand en weerzin bij de

Fransen en er dreigde een conflict dat de conferentie zou doen mislukken. Om Schacht op de knieën te krijgen, organiseerde de Banque de France een speculatie tegen de Reichsmark.³⁶ Deze speculatie en de geruchten over het verloop van de conferentie waren voldoende om ook elders zulke speculatieve bewegingen tegen de mark op gang te brengen. Er ontstond kapitaalvlucht uit Duitsland, die de Reichsbank er in de maand april toe dwong in drie dagen tijd voor 320 miljoen mark aan goud en deviezen af te staan en begin mei een scherpe kredietbeperking af te kondigen.³⁷ In Parijs moesten de Duitsers inbinden. De Duitse regering, onder leiding van de sociaal-democraat Müller, zette Schacht onder druk om het naar de Amerikaanse voorzitter Young genoemde plan dat het resultaat van de Parijse conferentie was, te aanvaarden.³⁸ Dit was nog slechts een plan. In Den Haag zou begin 1930 een vervolg-conferentie worden gehouden om het plan te concretiseren en in te voeren. Nadat de Parijse conferentie een oplossing had gevonden kwam aan de speculatieve gelduitstroom uit Duitsland een einde.³⁹ Het was de hoogste tijd want het minimumdekkingpercentage van de Reichsmark was op een haar na bereikt.⁴⁰ De Reichsbank was gedwongen over te gaan tot een scherpe kredietrestrictie, tot schade van de binnenlandse economie. Voor het eerst sinds 1924 was er sprake geweest van kapitaalvlucht gemotiveerd uit angst voor de stabiliteit van de munt. De enorme onttrekkingen van goud en deviezen door de Franse banken, later gevolgd door die uit België, Zwitserland en Nederland, kwam op een uiterst ongelukkig moment. De instroom van Amerikaanse kredieten, die tot dan toe de krapte op de Duitse kapitaalmarkt hadden verruimd, was aanmerkelijk minder omvangrijk dan voorheen.⁴¹ Dit was opnieuw één van de negatieve gevolgen van de krap-geld-politiek van het Federal Reserve System. In Duitsland kwamen hierdoor regering, lagere overheden en bedrijven in liquiditeitsmoeilijkheden.⁴²

De grote moderniseringsprogramma's die het Duitse bedrijfsleven na de inflatie op gang gebracht had, waren in 1928 zo goed als voltooid maar de resultaten vielen tegen. De afzet van de gemoderniseerde bedrijven in maar al te vaak traditionele bedrijfstakken, gaf geen aanleiding tot verdere investeringen. Landen en gemeenten begonnen nu met eigen investeringsprogramma's. Net als die van het bedrijfsleven werden deze gefinancierd met binnenstromende kredieten, waarvan vele met een korte looptijd, hetgeen de economie gaande hield.⁴³ Doordat er in 1929 veel minder van die gelden het land binnenstroomden en het Rijk tegelijkertijd een groot beroep moest doen op de kapitaalmarkt om de hoge tranche van de herstelbetalingen te kunnen voldoen, ging het mis. Begin juni mislukte een staatslening volkomen. Het bleek niet langer mogelijk de tekorten van de overheidsbegroting op de kapitaalmarkt te dekken, waardoor de investeringen gestaakt

moesten worden en het Rijk scherp moest bezuinigen. De malaise die hier het gevolg van was, maakte dat ook het bedrijfsleven minder dan ooit aanleiding zag om te investeren.⁴⁴ Onder degenen die kapitaal bezaten bestond de angst dat de regering zou trachten het begrotingstekort te dekken door vermogensbelasting, wat leidde tot kapitaalvlucht.⁴⁵

Duitsland kreeg na de krach op de Amerikaanse effectenbeurs weer wat lucht. De leningen kwamen weer aarzelend op gang, maar het niveau van 1928 werd nooit meer bereikt. In Duitsland heeft de crisis van 1929 sterk bijgedragen tot de grote depressie die erop volgde. Alle fundamentele zwakheden van de Duitse financiële en monetaire positie kwamen aan het licht. Het vertrouwen dat de wankelende financiële structuur van Duitsland overeind gehouden had, was op weinig gebaseerd, zo werd in 1929 duidelijk.

2.2.4 Nederland en de financiële crisis van 1929

De cijfers over de internationale kredietverlening van Nederland in 1929 wekken de indruk dat ons land een soortgelijke rol speelde als Frankrijk en de Verenigde Staten. Ook Nederland zou gelden aan de rest van de wereld onttrokken hebben. De buitenlandse emissies op de Amsterdamse kapitaalmarkt, sinds 1925 van een toenemend belang, vielen scherp terug. In de periode april 1928 t/m maart 1929 werd er ter waarde van 310 miljoen gulden aan vreemde waardepapieren op de Amsterdamse kapitaalmarkt geplaatst. In dezelfde periode een jaar later bedroegen deze emissies 135 miljoen, wat een daling met 57% betekende.⁴⁶ Vooral Duitsland zal hieronder geleden hebben. Volgens recente herberekeningen van het CBS daalde in 1929 voor het eerst sinds 1922 het saldo van de Nederlandse beleggingen in en kredietverlening aan het buitenland. In 1928 had dit saldo een hoogtepunt bereikt van 267 miljoen gulden; in 1929 viel het terug tot 108 miljoen, een daling met 159 miljoen of 60%.⁴⁷ Toch is de conclusie dat Nederland gelden aan de rest van de wereld onttrok onjuist. De USA gaf minder krediet, terwijl het saldo op zijn lopende rekening praktisch intact bleef.⁴⁸ Frankrijk hield een overschot op zijn lopende rekening maar claimde daar nu goud voor. Nederland verminderde ook zijn internationale kredietverlening, maar deze daling liep parallel aan een daling van het saldo op de lopende rekening van 210 tot 51 miljoen gulden, of eveneens met 159 miljoen.⁴⁹ Dit lijkt iets te mooi, vooral omdat hierdoor de toeneming van de goud- en deviezenvoorraad van de Nederlandsche Bank met 22 miljoen⁵⁰ onverklaard blijft. De al te preciese overeenkomst tussen het saldo op de lopende rekening en de kredietverlening van Nederland volgens de herberekening van het CBS geeft aanleiding vraagtekens bij deze cijfers te zetten. Toch moet

de conclusie luiden dat de daling van het saldo van de Nederlandse beleggingen in het buitenland niets was dan een spiegelbeeld van het lagere saldo op de lopende rekening. Van een onttrekking van gelden aan het buitenland op een schaal die van enig belang kan worden geacht, een onttrekking die terug te vinden zou moeten zijn in een toegenomen goud- en deviezenvoorraad, blijkt niets. Dat Nederland minder krediet verleende betekende geen onttrekking van liquiditeit aan het buitenland zoals dat voor andere crediteuren-naties gold, wat niet wegneemt dat het voor landen die tot dan toe door de Nederlandse kapitaalmarkt werden bediend, problematisch kon zijn.

Ook met de gevolgen van de financiële crisis kreeg Nederland slechts indirect te maken. Zo begonnen in Nederland de uitvoerprijzen te dalen, maar in 1929 bedroeg die daling niet meer dan 0,7%. Pas in 1930, toen deze daling 9,0% bedroeg, werd de prijsontwikkeling voor sommige bedrijfstakken een last. De kosten van levensonderhoud, die in 1929 zo goed als stabiel waren, daalden in 1930 ook maar slechts met 4%, terwijl de BBP-deflator in 1929 nog steeg met 1,1% en in 1930 daalde met 2,5%.⁵¹ Het internationale bedrijfsleven werd in 1930 voor het eerst geconfronteerd met dalende verkoopprijzen bij relatief starre kosten. Rampzalig was deze ontwikkeling allerminst. Hoewel bepaalde delen van de landbouw het moeilijk kregen, lijkt het niets te gewaagd te veronderstellen dat het Nederlandse bedrijfsleven deze problemen wel aankon. De depressie kreeg in deze periode op een andere wijze vat op Nederland.

De belangrijkste twee markten voor de Nederlandse goederen- en dienstenuitvoer, Duitsland en Groot-Brittannië, werden in deze periode o.a. door de financiële crisis zwaar door de depressie getroffen en dat was voor de Nederlandse export goed te merken. De goederenexport daalde al in 1929 enigszins, maar in 1930 kwam de klap. De gezamenlijke goederen- en dienstenexport ging er in dat jaar reëel met 8% op achteruit.⁵² In 1930 daalde voor het eerst het netto nationaal inkomen, hoewel met niet meer dan 0,5%.⁵³ Ook begon de werkloosheid te stijgen. Mede door de daling van de arbeidsproductiviteit, die in 1930 3% bedroeg, bleef het aantal arbeidsplaatsen op peil, maar de groei van de beroepsbevolking kon de economie niet meer opnemen.⁵⁴ Was het hierbij gebleven dan zouden slechts enkele historici zich deze depressie weten te herinneren. De storm die komen ging en die in een monetaire ineensstorting van de grootste twee handelspartners zou resulteren, lag nog in het verschiet.

2.2.5 Duitsland en de financiële crisis van 1931

Als een soort epiloog op het crisisjaar 1929 volgde begin 1930 de Haagse conferentie over het Young-plan. De regering Müller, die met

enorme financiële problemen kampte, wilde dat het plan doorgevoerd zou worden. Müller c.s. had er voor te zorgen dat de Duitse begroting sluitend werd om de eenvoudige reden dat staatsleningen niet onder te brengen waren. Een inflatoire financiering was in Duitsland na 1923 onacceptabel. Bovendien valt zo'n politiek niet te combineren met het systeem van de gouden standaard. De binnenlandse kapitaalmarkt in Duitsland was krap en het buitenland was na 1929 nog slechts beperkt bereid Duitsland krediet te verstrekken. Alles dwong de regering tot bezuinigingen. Aan de andere kant waren scherpe bezuinigingen en de daarmee samenhangende depressie bedreigend voor de politieke positie van de regeringspartijen en zelfs voor de politieke stabiliteit van de republiek. Geen wonder dat de regering maar wat graag zag dat ze de lagere annuïteiten van het Young-plan moest betalen, in plaats van de extreem hoge van het Dawes-plan.⁵⁵ Schacht was fel tegen de Young-regeling. In deze nieuwe plannen ontbrak de clause dat Duitsland niet hoefde te betalen indien dat de stabiliteit van de mark zou bedreigen. Als president van de Reichsbank was hij daar verantwoordelijk voor en zijn bezwaren waren dan ook ter zake, maar hij bracht ze op een wijze die veel weg had van propaganda tegen de regering.⁵⁶ De zeer populaire Schacht aarzelde niet de nationalistische kaart tegen de regering uit te spelen.⁵⁷ Schacht was ervan overtuigd dat slechts hij in staat zou zijn kredieten los te krijgen, door zijn goede contacten bij het buitenlandse bankwezen. Hiermee dacht hij de regering te kunnen chanteren. Toen het Young-plan toch geaccepteerd werd, nam hij ontslag in de hoop zo de regering Müller ten val te brengen. Dit lukte niet. De regering hield het nog slechts vijf weken uit, maar struikelde over een andere kwestie.⁵⁸ Tot opvolger van Schacht werd nog dezelfde dag de oud-Reichskanzler Dr. H. Luther benoemd, een bankier met op financieel gebied uiterst conservatieve ideeën.

Nadat de herstelbetalingsproblemen voorlopig opgelost waren en na de Wall-Street-krach leek de ergste druk van de ketel, maar de nu acute interne depressie moest nieuwe problemen opleveren. Duitsland was niet in staat zijn betalingsbalans en daarmee zijn munt in evenwicht te houden zonder kapitaalinstroom of een diepe interne economische depressie. Het land had bovendien schulden op korte termijn aan het buitenland die vele malen groter waren dan zijn goud- en deviezenvoorraden. Ook voor het Verenigd Koninkrijk gold dit laatste, maar alleen de Duitsers hadden de instroom van korte gelden gebruikt om allerlei projecten in het binnenland te financieren die normaliter met lange-termijnkredieten gefinancierd worden.⁵⁹ Terugtrekkingen door gebrek aan vertrouwen, iets waar men gegeven de ernstige depressie op kon wachten, zouden niet alleen de stabiliteit van de Reichsmark, maar ook die van het bedrijfsleven bedreigen.

In de eerste helft van 1930 kwam de internationale kredietverlening vanuit New York, Londen, Amsterdam en Zürich weer op gang, maar twee omvangrijke kredieten die moeilijk tot het normale internationale kredietverkeer konden worden gerekend, speelden daarbij een doorslaggevende rol. In de marge van de Haagse conferentie over het Young-plan had de Duitse regering een accord gesloten met een Zweeds lucifer-concern, waarbij dit concern een langlopend krediet van 125 miljoen dollar toezegde in ruil voor een monopolie op de Duitse markt.⁶⁰ Een tweede bijzondere lening was het bij het Young-plan horende langlopende krediet van 300 miljoen dollar dat door de overheden van de landen waar het geplaatst zou worden werd aanbevolen.⁶¹ Tezamen bedroegen deze twee kredieten 425 miljoen dollar of 1.800 miljoen Reichsmark, hetgeen de Reichsbank de gelegenheid gaf zijn goud- en deviezenvoorraden te versterken.⁶² In juni 1930 kwam de groei van die voorraden tot stilstand. In de Verenigde Staten daalde de waarde van de Young-obligaties scherp en in Nederland bleken ze moeilijk te plaatsen.⁶³ De regering Brüning, die de regering Müller was opgevolgd, was in grote problemen geraakt.

Een meerderheidsregering was na de val van het kabinet Müller niet te vormen. De nieuwe regering was daarom genoodzaakt gebruik te maken van een noodclausule in de grondwet die het mogelijk maakte wetten bij presidentieel decreet vast te stellen. Zelfs de begroting werd in 1930 bij zo'n presidentiële Notverordnung afgekondigd, omdat het de regering niet gelukt was deze door de Reichstag te krijgen. Zo'n situatie is opzich al ernstig, maar het parlement dreigde deze noodverordening ook nog te vernietigen, waardoor de politieke crisis compleet was. Brüning moest in een tijd waarin extremisme de politieke toon zette verkiezingen uitschrijven. De politieke instabiliteit werd nu voor een ieder zichtbaar. Franse banken waren er slechts onder aandrang van de Banque de France toe te bewegen om hun kortlopende kredieten aan Duitsland nog te verlengen.⁶⁴ De verkiezingen die op zondag 14 september 1930 gehouden werden, resulteerden in een triomf voor de nationaal-socialisten. Hitler had in zijn campagne een "Brechtung der Zinsknechtschaft" beloofd, wat de buitenlandse eigenaars van Duitse tegoeden ernstig verontrustte. De winst voor de communisten leek die bezorgdheid te rechtvaardigen. Zodra de uitslag bekend werd begon de Reichsbank goud te verliezen.⁶⁵ Pas twee maanden later, toen Brüning de passieve steun van de sociaal-democraten en daarmee een parlementaire basis verwierf, leek Duitsland weer enig vertrouwen waard. Een internationaal bankconsortium was bereid 125 miljoen dollar te lenen, waardoor het land verschoond bleef van de financiële en bancaire crisis die eind 1930 Frankrijk en de Verenigde Staten teisterde.⁶⁶

Doordat het buitenland, afgezien van enige grote, veelal door de politiek bepaalde leningen, nauwelijks nog bereid was Duitsland kre-

diet te geven, bestond er geen alternatief voor de bezuinigingspolitiek van de regering. Hans Luther, de Reichsbankpresident, had de les van de grote inflatie geleerd: monetaire financiering leidt tot inflatie en moest daarom steeds van de hand gewezen worden. Met zijn politiek maakte hij zich in de nadagen van de Weimar Republiek zo gehaat dat er een moordaanslag op hem gepleegd werd. Brüning stond slechts één weg open: bezuinigen tot de begroting sluitend werd.⁶⁷ De werkloosheid, die door deze politiek steeds massaler vormen aannam, bracht verpaupering en honger en daarmee hand in hand ging een golf van politiek extremisme en geweld. De door velen steeds als een ongelukkig compromis ervaren Weimar Republiek verloor haar basis geheel doordat de democratische politieke partijen naar links en rechts verbrokkelden.

In de Verenigde Staten kwam het in maart 1931 tot een bankcrisis. Het publiek begon zijn tegoeden op te vragen. Daar het Federal Reserve System onvoldoende krediet verleende om de gevolgen van de paniek voor de banken op te vangen, waren deze er toe gedwongen hun activa te liquideren, hetgeen leidde tot liquidaties van buitenlandse tegoeden. De goudvoorraden van het Federal Reserve System namen hierdoor toe.⁶⁸ In mei werden er zonder dat er sprake was van paniek, langzaam Amerikaanse kredieten aan Duitsland onttrokken. Hoewel de situatie nog niet acuut was, vond Luther deze begin juni al wel zeer ernstig.⁶⁹

In mei 1931 vond een gebeurtenis plaats die vaak gezien wordt als de directe aanleiding tot de Duitse financiële crisis. Eén van de belangrijkste banken van Oostenrijk, de Österreichischen Kreditanstalt, kwam in problemen.⁷⁰ Natuurlijk deed het inzakken van banken de internationale financiële wereld geen goed. In Duitsland was het inzakken van de Oostenrijkse bank er de oorzaak van dat het Duitse publiek ook een zeker wantrouwen tegen de eigen banken begon te koesteren. Er werden deposito's opgevraagd en er was wat kapitaalvlucht.⁷¹ Dit gebeurde in dezelfde tijd dat de terugtrekkingen van Amerikaanse banken in Duitsland een hoogtepunt bereikten. Eind mei verloor de Reichsbank in één week 100 miljoen RM aan deviezen, maar nog steeds was van paniek geen sprake.⁷² Wel werden de financiële problemen van de regering er slechts groter op. Na de lening van het bankconsortium in november 1930 had Duitsland geen internationaal krediet van betekenis meer ontvangen.⁷³

Begin juni liet Brüning in het kabinet weten te overwegen de herstelbetalingen eenzijdig te staken. Luther, die bij deze kabinetsvergadering aanwezig was, waarschuwde tegen de beoogde politiek. Hij wees op de zwakke positie van de Reichsmark na de septembercrisis en op de Amerikaanse terugtrekkingen van de laatste tijd. Gevreesd moest worden dat door zo'n politiek de stabiliteit van de mark in ge-

vaar zou komen. Luthers waarschuwingen werden in de wind geslagen omdat de regering geen andere uitweg meer zag.⁷⁴ Enige dagen na de kabinetsvergadering kondigde de regering zijn “2. Notverordnung zur Sicherung von Wirtschaft und Finanzen” af, waarin nieuwe crisisbelastingen en verregaande bezuinigingen werden vastgesteld. Om deze maatregelen enigszins acceptabel te maken en omdat de financiële positie van het rijk daartoe dwong, maakte de regering de volgende dag bekend dat het de herstelbetalingen niet langer kon voldoen. Dit wekte in het buitenland de indruk – en niet ten onrechte – dat Duitsland “Zahlungsunfähig” was.⁷⁵ Onmiddellijk kwam een grote uitstroom van goud en deviezen op gang. Op 20 juni 1931 kondigde president Hoover van de Verenigde Staten een moratorium voor alle intergouvernementele schulden af, hetgeen zowel de oorlogsschulden als de herstelbetalingen betrof. Het plan bracht de uitstroom van internationale liquiditeiten uit Duitsland even tot staan, maar Frankrijk, dat door het moratorium opgescheept dreigde te worden met een groot begrotingstekort juist op het moment dat ook daar de depressie voelbaar werd, voelde niets voor Hoovers plan. De onzekerheid over het doorgaan van het moratorium, waar de Franse oppositie toe leidde, betekende dat het effect teloor ging.⁷⁶

Op 1 juli werd de Duitse regering geconfronteerd met de volgende crisis. Het grote Duitse textielconcern Nordwolle had, speculerend op een prijsstijging, in het voorjaar van 1931 een grondstoffenvoorraad voor een jaar ingekocht. Nu bleek dat dit speculatieve voorraadbeheer het bedrijf ten gronde zou richten. Eén van de grootste Duitse banken, de Darmstädter- und Nationalbank (DANAT-bank), was nauw bij de failliete onderneming betrokken. Voor een run op die bank moest worden gevreesd. Nog belangrijker in Brüning's ogen was dat Nordwolle grote schulden aan Britse schuldeisers had.⁷⁷ Kennelijk was hij bang dat indien een belangrijke groep buitenlandse schuldeisers zijn tegoeden door een faillissement teniet zag gaan, de Reichsbank op een nieuwe run op de Duitse monetaire reserves kon rekenen. De Rijksregering zat financieel zo krap dat zij niet in staat was het Nordwolleconcern overeind te houden. Ook het Duitse bedrijfsleven bleek niet in staat de failliete boedel in voldoende mate te schragen, waardoor de Danat-Bank in problemen kwam.⁷⁸ Het publiek begon op enorme schaal zijn tegoeden bij deze en alras ook bij andere banken op te vragen. Na enige dagen stonden er al diverse banken op instorten. Duitsers verlieten de Reichsmark. Grote hoeveelheden deviezen werden in kleine porties opgevraagd, wat er op wees dat het om particulieren ging die hun spaargelden in het buitenland in veiligheid brachten. Natuurlijk liquideerden ook buitenlanders hun tegoeden.⁷⁹ De Reichsbank was bereid een poging te doen de Danat-Bank overeind te houden, maar vice-president Dreyse kon niet garanderen dat dit zou luk-

ken. Slechts indien Luther er in Londen en Parijs in zou slagen voldoende krediet te krijgen, zou dit mogelijk zijn. Omdat het voor een niet onbelangrijk deel Duitsers waren die uit de Reichsmark vluchtten, zou er bovendien een scherpe kredietbeperking nodig zijn, maar zolang de run op de banken duurde kon daar niets van komen. Luthers missie naar Parijs en Londen werd een mislukking. Het Federal Reserve System was slechts bereid om krediet aan Duitsland te verlenen indien de Bank of England en de Banque de France aan deze steun zouden meewerken. Bovendien eiste het systeem scherpe kredietbeperkende maatregelen.⁸⁰ Van Frankrijk moest Duitsland o.a. beloven na afloop van het Hoover-moratorium de betalingen volgens het Young-plan te hervatten. De Bank of England stond zelf al niet sterk meer, maar was in principe bereid aan een lening mee te werken, mits er niet op de Franse eisen zou worden ingegaan. Londen wenste geen krediet tot herinvoering van de herstelbetalingen te verlenen.⁸¹ Het gevolg was dat er geen krediet tot stand kwam en Berlijn zich gedwongen zag een tweetal "Bankfeiertage" af te kondigen. Tegelijkertijd besloot de regering deviezencontrole in te voeren en de buitenlandse schulden op korte termijn te bevriezen.

Deviezencontrole is een systeem waarbij de overheid of de centrale bank een monopolie krijgt in de deviezenhandel. Iedere ingezetene is verplicht deviezen in zijn bezit tegen een vaste koers af te staan aan de centrale bank en deze geeft slechts houders van een deviezenvergunning toestemming tegen diezelfde koers deviezen voor bepaalde transacties te kopen.⁸² In principe kan men op deze wijze kapitaalvlucht, maar ook ongewenste invoertransacties voorkomen.

Vier landen werden door de Duitse onmacht om zijn korte-termijnschulden verder te voldoen bijzonder zwaar getroffen. Van de korte-termijnschulden ter waarde van 12 miljard RM die bevroren raakten, was 27% in handen van de Verenigde Staten, 19% in handen van Nederland, 16% was Zwitsers en 14% Brits. Op 15 juli riep Groot-Brittannië een ministersconferentie voor de landen betrokken bij de oorlogsschulden-problematiek bijeen. De conferentie, die een week later te Londen gehouden werd, besloot een verzoek tot de banken te richten om af te zien van verdere onttrekkingen aan Duitsland. Op 19 augustus kwamen de banken van de belangrijkste schuldenlanden met de Duitse banken een bevroering van de interbancaire schulden voor een half jaar overeen. Deze overeenkomst, de "Deutsche Stillhalte", zou nadien telkens voor een jaar verlengd worden.⁸³

Groot-Brittannië was van het groepje landen dat diep bij de Duitse crisis betrokken was, het enige dat er zelf monetair niet erg sterk meer voorstond. Nu werden er door de Duitse crisis vele liquide tegoeden bevroren. Bovendien was het grote publiek, door de publikatie van het

MacMillan-rapport in juni, op de hoogte van het feit dat de Britse kredietverlening op lange termijn ten dele gebaseerd was op kort vreemd krediet. Het verbaast dan ook niet dat onmiddellijk nadat de Duitse overheid op 15 juli de speculatie tegen de mark beëindigd had, deze zich tegen het nu wel erg wankele pond keerde. De laatste twee weken van juli kwam een forse uitstroom van goud uit Londen op gang, maar van paniek was geen sprake.⁸⁴

2.2.6 *De val van het pond*

Door de groei van de concurrentie voor de oude Britse stapelindustriën, door de eenzijdigheid van de Britse produktie en door de te hoge koers van het pond was de Britse betalingsbalanspositie zodanig verzwakt dat het niet meer mogelijk was de internationale kredietverlening van de Londense City uit het overschot op de lopende rekening te financieren. Om die kredietverlening toch zoveel mogelijk op peil te houden, had men in de tweede helft van de jaren '20 gebruik gemaakt van korte vreemde gelden, waarvan een goed deel uit Frankrijk afkomstig was.⁸⁵ Frankrijk gaf, ondanks het overschot op zijn lopende rekening, nauwelijks langlopend krediet. Niet alleen was de financiële infrastructuur slecht ontwikkeld, ook hadden de Fransen slechte ervaringen met zulke kredieten, o.a. aan Tsaristisch Rusland. De Franse banken hielden hun tegoeden op korte termijn aan in het buitenland. Indien ze in verband met hun eigen zekerheid, of in verband met de behoeften van het Franse bedrijfsleven liquiditeiten nodig hadden, verkochten de banken een deel van deze deviezen aan de Banque de France. Een andere methode om hun liquiditeitspositie te verbeteren bestond er ten gevolge van de zwakke financiële structuur in Frankrijk nauwelijks. De Fransen hadden sinds 1928 bovendien een wet die de Centrale Bank verplichtte deviezen om te wisselen in goud.⁸⁶ Ook in Frankrijk begon zo langzamerhand de depressie haar tol te eisen. Het viel dan ook te verwachten dat er in Londen problemen zouden ontstaan, zodra de depressie ergens zou leiden tot een crisissfeer die de Franse banken noopte hun liquiditeitspositie te versterken. De Franse sterling-reserves waren enorm. Een bezwaar van de goud-wisselstandaard was dat landen die naast goud ook deviezen als reserves aanhielden, zonder enig overleg met het land of de landen uit wier munten de deviezenvoorraden bestonden, de verhouding tussen de twee delen van hun reserves konden wijzigen. Dit gebeurde nu door Frankrijk, maar ook door andere landen ten koste van de belangrijkste reservemunt, het pond.⁸⁷

In oktober 1930 was in de agrarische gebieden van de Verenigde Staten een financiële crisis ontstaan. Het Federal Reserve System deed onvoldoende om de banken die in de problemen kwamen overeind te

houden, waardoor in november en december meer dan 600 banken, met een totaal aan deposito's van 550 miljoen dollar, ten onder gingen. Vele andere banken probeerden een faillissement af te wentelen door hun activa te liquideren.⁸⁸ In het andere land met een ruim overschot op de lopende rekening, Frankrijk, gebeurde iets soortgelijks. Een grote, frauduleuze speculatie, waarbij behalve een aantal politici ook diverse bankiers betrokken waren, leidde in Parijs tot een run op de banken. Ook hier probeerden de banken door de verkoop van activa hun liquiditeit te verbeteren. Deze activa bestonden uit sterling-reserves in Londen.⁸⁹ Van eind oktober tot eind december 1930 nam de goudvoorraad van de Banque de France hierdoor toe met 3 miljard franc, wat ongeveer gelijk is aan 24 miljoen pond. In dezelfde periode verloor de Bank of England 13 miljoen pond aan goud. De goudstroom van Londen naar Parijs kwam pas in februari 1931 tot stilstand.⁹⁰

Juni 1931 werd het MacMillan-rapport gepubliceerd, waardoor het vertrouwen in de Britse financiële structuur ernstig werd ondermijnd. In dezelfde periode spoedde de Duitse financiële crisis zich naar een ontknoping en toen het Duitse debâcle eenmaal daar was, werd duidelijk hoezeer de Britten erbij betrokken waren. Toch nam Londen kort na de Duitse crisis zijn financiële en monetaire problemen nog niet al te zwaar op. Wel ontstond in de Labour-regering een crisissfeer door een conflict over de begroting. Snowden, de Chancellor of the Exchequer, wilde om begrotingsevenwicht te bereiken, bezuinigen op de werkloosheidsuitkeringen en ambtenarensalarissen. Enige andere ministers vonden dat een sociaal-democratische regering dat niet kon doen en wensten desnoods een wat minder evenwichtige begroting.⁹¹ Het was een soortgelijk conflict als dat waar ruim een jaar eerder de door de SPD'er Müller geleide regering in Duitsland over gevallen was.

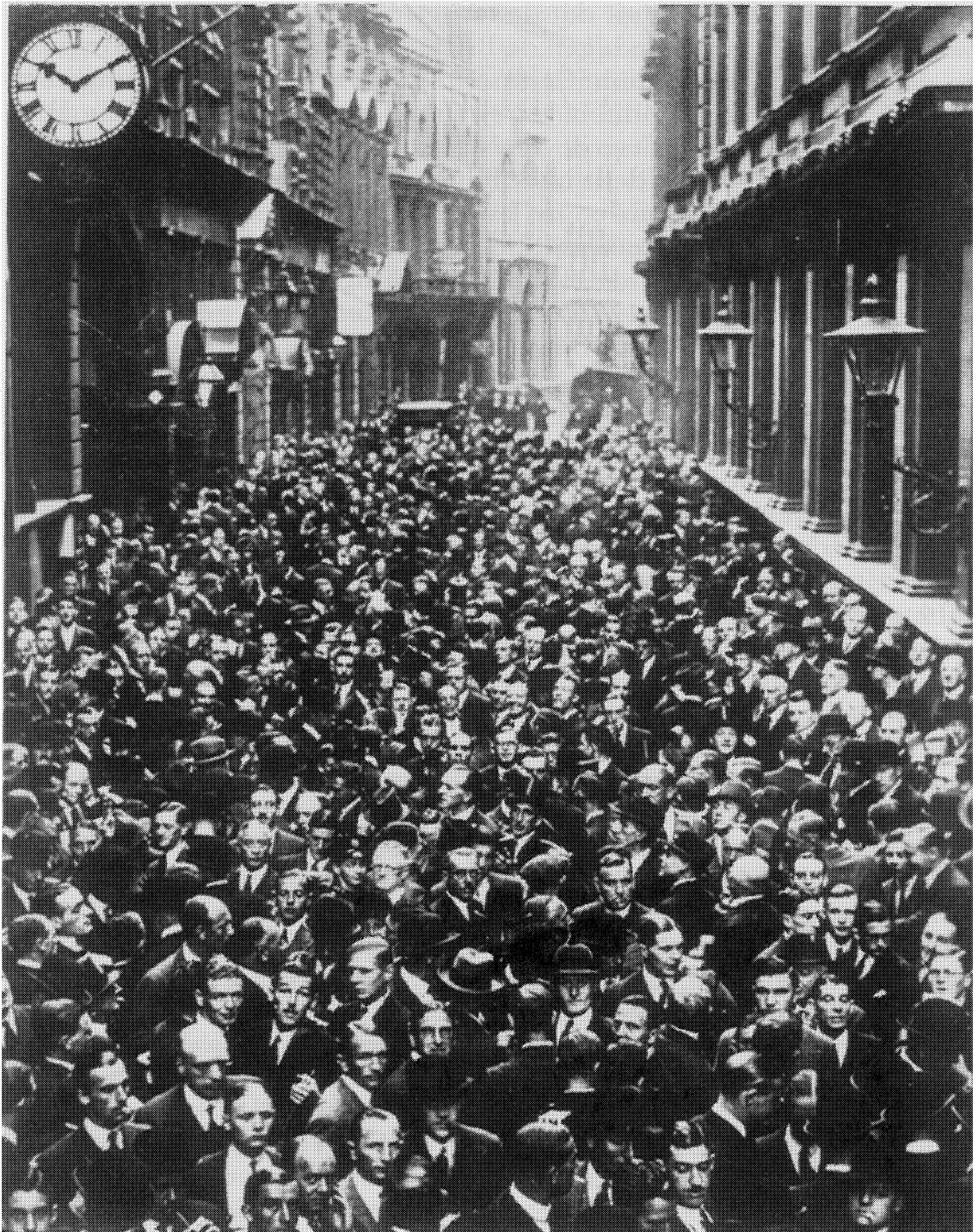
Op 31 juli kwam het May-rapport uit, opnieuw een rapport dat de zwakte van de Britse economie blootlegde. Dit rapport bevatte een wat vertekende analyse op grond waarvan de conclusie moest luiden dat er een begrotingstekort van 170 miljoen pond per jaar dreigde. Daar de 31ste juli ook de dag was waarop het parlement met reces ging en de kwestie niet acuut leek, ging de regering eerst met vakantie.⁹²

De gouduitstroom was al die tijd voortgegaan en eind juli had de Bank of England al 40 miljoen pond aan goud moeten afstaan. De Bank wist op 1 augustus een omvangrijk krediet van de Banque de France en het Federal Reserve System los te krijgen, maar dat was na de val van de Reichsmark en de publicatie van het MacMillan- en het May-rapport onvoldoende om de zich naar een paniek ontwikkelende stemming tot rust te brengen. Op 11 augustus werd het kabinet van

vakantie terugeroepen.⁹³ Snowden wilde door een evenwichtige begroting het vertrouwen in het Britse financiële management terugwinnen. MacDonald steunde hem hierin, maar andere ministers verzetten zich fel tegen de daartoe noodzakelijke bezuinigingen. Snowden ging er ten onrechte vanuit dat de terugtrekkingen alleen veroorzaakt werden door wantrouwen tegen de Britse financiële en monetaire positie. Vele continentale financiële instellingen met grote uitzettingen in Londen zagen hun liquiditeit voor een belangrijk deel verloren gaan ten gevolge van de Duitse deviezenbepalingen. Juist in de gegeven omstandigheden wilden deze instellingen zo liquide mogelijk zijn. Om dat te bereiken liquideerden ze hun sterling-tegoeden.⁹⁴ Bovendien werd Frankrijk nu ook met grote economische problemen geconfronteerd. Het overschot op de lopende rekening, enige jaren terug nog onaantastbaar, sloeg in 1931 om in een tekort. Ten gevolge van het opschorten van de herstelbetalingen vertoonde de overheidsbegroting opeens een fors gat.⁹⁵ Velen, niet in de laatste plaats de banken die er door de fraudezaak niet sterker op geworden waren, wilden hun liquiditeitspositie onder deze omstandigheden verbeteren. De Franse terugtrekkingen moeten daarom niet alleen als een uiting van gebrek aan vertrouwen in de Britse munt worden gezien, maar ook als een reactie op de depressie.⁹⁶

Op 19 augustus 1931 kwamen de banken de eerste Deutsche Stillhalte overeen. Voor de Britse banken betekende dit, dat er voor zo'n 45 miljoen pond aan korte-termijn-tegoeden bevroren raakte. De uitstroom van goud kreeg hierdoor een extra impuls, maar de Britse autoriteiten hielden hun sterilisatie-politiek vol.⁹⁷ Door open-markt-operaties vulden ze de binnenlandse geldhoeveelheid aan, waardoor een deflatoire druk voorkomen werd. De gouduitstroom kreeg door deze politiek een impuls.

De maatregelen van Snowden om het vertrouwen te herstellen leken daardoor dringender dan ooit. Aan de andere kant werd ook de weerstand binnen de Labour-partij tegen de door Snowden beoogde maatregelen steeds groter. Op 20 augustus keerde de TUC, de overkoepelende organisatie van Britse vakbonden, zich tegen de door Snowden voorgestelde politiek en enige dagen later viel het kabinet uiteen. Het leeuwedeel van de ministers stapte op, maar MacDonald en Snowden bleven en wisten in overleg met vertegenwoordigers van de twee andere politieke partijen een nationaal kabinet tot stand te brengen.⁹⁸ Dit kabinet, met MacDonald als premier en Snowden als Chancellor en nog enige Labour-ministers, alsmede conservatieven en liberalen, diende zich aan als een kabinet om het pond te redden en herstelde het vertrouwen bij de beleggers. Daags nadat het kabinet tot stand kwam, kreeg Groot-Brittannië van de Franse en Amerikaanse centrale bank een grote lening om het pond verder te schragen. Het vertrou-



Groot-Brittannië heeft de gouden standaard verlaten. Buiten het gebouw van de effectenbeurs, dat op last van de regering gesloten is, verzamelt zich een menigte. (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC)

wen leek hersteld, de goudstroom kwam goeddeels tot stilstand en het pond leek gered. Op 10 september diende Snowden een evenwichtige begroting in.⁹⁹

Op het moment dat de crisis bezworen leek ontstond er volkomen onverwacht een nieuwe. Verbazingwekkend is dit niet. De crisis was wel beteugeld, maar er was aan de structurele problemen van de Britse monetaire positie nog niets gedaan. Integendeel, inmiddels was ook de lopende rekening een tekort gaan vertonen. Bovendien bleef het liquideren van Londense tegoeden voor het continentale bedrijfsleven een gemakkelijke en efficiënte manier om zijn liquiditeitspositie te verbeteren. In de derde week van september begonnen Nederlandse banken voor hun positie te vrezen en dit leidde, twee weken nadat de goudstroom tot staan gekomen was, tot een nieuwe stroom uit Londen. Het wantrouwen tegen het pond kreeg hierdoor weer een impuls. Bovendien waren Snowdens bezuinigingen aanleiding tot protestacties van ambtenaren waaraan ook een groepje marinepersoneel meedeed. In de buitenlandse pers werd dit afgeschilderd als muiterij op de Britse vloot. Mouterij op de vloot die de ruggegraat van het rijk vormde. Er werd prompt op gereageerd met nieuwe goudonttrekkingen.¹⁰⁰ Op 18 september wist de Britse overheid van de Franse banken de toezegging los te krijgen dat ze af zouden zien van verdere terugtrekkingen. Men overwoog ook zo'n toezegging te vragen aan de banken in de USA, Zwitserland en Nederland. Al snel moest men inzien dat het daar te laat voor was.¹⁰¹ Op 21 september staakte de Bank of England zijn goudafgifte. De Britse goudvoorraad, die er op papier nog niet zo slecht uitzag, bestond voornamelijk uit Franse en Amerikaanse goudleningen. De koers van het pond, in 1925 al te hoog vastgesteld, bleek zes en een half jaar later gedurende een financiële crisis niet te handhaven. Eind september was de koers al 14% beneden de pariteit, eind 1931 al 31%. De depreciatie werd onmiddellijk gevolgd door de meeste landen van het Britse Rijk, door de Scandinavische landen en door enige andere landen die sterke economische contacten met Groot-Brittannië hadden. Dit wees er al op dat het pond voor vele landen nog steeds, meer dan het goud de richting van hun monetaire politiek bepaalde.¹⁰² De val van het Britse pond op 21 september 1931 had allerlei structurele oorzaken. De directe aanleiding tot de tegen het pond gerichte speculatie was het bekend worden van die zwakke positie en de grote behoefte aan liquiditeit bij de banken op het continent. Die behoefte was er ten dele om de in Duitsland bevroren geraakte liquide middelen aan te vullen, ten dele omdat die banken uit veiligheidsoverwegingen grotere kasvoorraden wilden hebben in verband met de algemeen Europese monetaire en financiële crisis.

De financiële en monetaire crisis had grote veranderingen teweeggebracht. Het pond was niet langer overgewaardeerd. De Franse en

Belgische frank, tot dan toe steeds aan de lage kant, verloren die positie volledig. De landen die de goudkoers van hun munt handhaafden kregen meer en meer te maken met een overgewaardeerde munt.¹⁰³ De Britse regering stelde zich ten doel door middel van een evenwichtige begroting, een papieren standaard met een ruim geldaanbod maar zonder inflatie tot stand te brengen, gebaseerd op vertrouwen in de Britse politiek. Al snel werd deze uit de nood geboren politiek tot deugd verheven. Men treft in de Britse archieven nog uit 1931 stammende notities aan, waarin Britse ambtenaren laten blijken teleurgesteld te zijn over het feit dat de USA en Frankrijk niet besloten ook de gouden standaard los te laten, zodat men gezamenlijk een expansieve kredietpolitiek zou kunnen voeren.¹⁰⁴

In alle westerse landen beschouwde men de depreciatie van het pond als een ramp. Men wilde verdere depreciaties absoluut vermijden. De enige ervaring die bestond met zwevende wisselkoersen was die uit de oorlogsjaren en de eerste jaren erna. Toen was in Duitsland de mark tot een biljoenste van zijn waarde gedecimeerd, was de frank sterk gedevalueerd en had overal inflatie en onzekerheid over wisselkoersen de handel bemoeilijkt. De gouden standaard zorgde voor geordende economische relaties tussen de diverse landen en het verlaten daarvan zou chaos brengen, zo was vrij algemeen de opvatting onder deskundigen. Had 1929 al de structureel zwakke positie van het financiële en monetaire systeem aangetoond en 1930 de eerste devaluaties in perifere landen gebracht, in 1931 stortte het systeem van de gouden standaard in. Behalve Duitsland en enige andere Centraal- en Oosteuropese landen die tot deviezencontrole overgingen, verlieten zo goed als het hele Britse Rijk en enige landen die intensieve economische relaties met dat rijk hadden, de gouden standaard.

2.2.7 Nederland en de crisis van 1931

De Nederlandse rol in de crisis van 1929 was uiterst bescheiden. De internationale kredietverlening kwam in dat jaar op een laag pitje te staan, maar in 1930 leek ook de Nederlandse kredietverlening weer op gang te komen. Een deel van de Young-lening werd in Nederland ondergebracht en de buitenlandse emissies, die van april 1929 tot april 1930 135 miljoen gulden bedroegen, stegen tot 186 miljoen.¹⁰⁵ De nieuwste gegevens van het CBS geven echter een veel kleinere toename van de kredietverlening aan het buitenland te zien. Deze bedroeg volgens die cijfers in 1929 108 en in 1930 110 miljoen gulden, maar al eerder is geconstateerd dat het CBS er ten onrechte van uitging dat de internationale kredietverlening eenvoudig een spiegelbeeld was van het saldo op de lopende rekening.¹⁰⁶ Ook de ontwikkeling van de lopende rekening en van de goud- en deviezenbalansen van de Nederlandsche Bank doet vermoeden dat er weliswaar sprake was van

een iets grotere internationale kredietverlening dan in 1929, maar zeker niet van het vrij spectaculaire herstel dat de ontwikkeling van de buitenlandse emissies suggereert. De lopende rekening ging er iets op achteruit, maar dat was marginaal en dat gold eveneens voor de daling van de internationale reserves van de Nederlandsche Bank, zodat de indruk bestaat dat het herstel van de kredietverlening nauwelijks vermeldenswaard is. Ondanks een toeneming van de Duitse emissies te Amsterdam, bleef een geringe hoeveelheid goud van Duitsland naar Amsterdam stromen.¹⁰⁷ Dit is verbazingwekkend gegeven het groeiende Duitse overschot op de bilaterale lopende rekening. De Nederlandse export naar Duitsland daalde veel sterker dan de import uit Duitsland en ook de dienstenleveranties aan Duitsland gingen er op achteruit. Men zou daarom een deviezenstroom de andere kant op verwachten. De verklaring moet drieledig zijn. Ten eerste ging de kredietverlening die met de Nederlandse uit- en doorvoer samenhang – het leveranciers- en rembouruskrediet – er door de daling van de handel sterk op achteruit. Bovendien is het aannemelijk dat al in dezen tijd de Nederlandse kredietgevers voorzichtiger werden met het verstrekken van kredieten. Niet alleen was een zekere bezorgdheid over de financiële en monetaire kracht van Duitsland als geheel op zijn plaats, ook zal er terecht een zekere angst hebben bestaan over het weerstandsvermogen van Duitse kredietnemers tegen de diepe depressie in hun land. Ten slotte heeft ook kapitaalvlucht een rol gespeeld.¹⁰⁸ Nederland gold als een monetair en financieel sterk land. Gegeven het feit dat in Amsterdam vele Duitse banken gevestigd waren, was Nederland een logische keus voor Duitsers die hun spaartegoeden uit wantrouwen tegen de eigen munt in het buitenland in veiligheid wilden brengen. De septemberverkiezingen in Duitsland en de overwinning van de Nazi's resulteerden in het derde kwartaal in een forse goudstroom naar Nederland. Maar het vertrouwen werd hersteld door de steun die Brüning bij de SPD vond. In het eerste kwartaal van 1931 vloeyde er zelfs weer wat goud terug. Pas in het tweede kwartaal van dit jaar was de goudstroom naar Nederland enorm.¹⁰⁹ Van de Duitse goudexport in 1931 ging 18% naar Nederland, een percentage dat gelijk is aan het aandeel van Nederland in juli 1931 in de totale Duitse schulden op korte termijn.¹¹⁰ Dit zegt niet alles, want de Reichsbank verloor behalve goud ook veel deviezen. Bovendien bestond er na de invoering van de deviezencontrole, een aanzienlijke illegale kapitaalvlucht naar Nederland. Daardoor was de goudstroom uit Duitsland in het vierde kwartaal nog groter dan in het tweede.¹¹¹ Het was gemakkelijk om naar Nederland gelden illegaal uit te voeren doordat er tussen Nederland en Duitsland een intensief goederen- en dienstenverkeer bestond. Een Duits bedrijf kon door een gedeeltelijke betaling op een rekening in Nederland te claimen niet alleen zijn schulden aflossen, maar ook een deviezentegoed opbouwen.

Op 18 juli 1931 bedroeg de totale Duitse schuld aan het buitenland zo'n 23 miljard RM, waarvan 12 miljard op korte termijn. De Duitse schuld aan Nederland bedroeg 3,5 miljard RM (ruim 2 miljard gulden), zo'n 15% van de buitenlandse schuld. 63% van die schuld aan Nederland, 2,2 miljard RM (1,3 miljard gulden), was schuld op korte termijn. Daarmee was 19% van de Duitse schuld op korte termijn Nederlands en Nederland in dezen de tweede schuldeiser na de Verenigde Staten.¹¹² Het moet hier ten dele om kredieten van Duitse banken in Amsterdam gegaan zijn, wellicht gefinancierd met Duits vluchtkapitaal.¹¹³ In de aflossing van de Duitse schulden op korte termijn aan Nederland, die in de hierop volgende jaren moeizaam zijn beslag zou krijgen, zat een element van kapitaalvlucht. Duitse bedrijven betaalden aan Duitse bedrijven over de grens. Duidelijker wordt dit nog indien men de 28% van de uit Nederland stammende korte kredieten in de beschouwing betreft, die gegeven zijn door Nederlandse niet-banken aan de Duitse industrie en handel. De aflossing hiervan ging relatief snel.¹¹⁴ Behalve allerlei min of meer reguliere aflossingsmethoden speelde hier deviezensmokkel een rol. Zowel door smokkel via het grensverkeer als door allerlei boekhoudkundige trucs – te lage export- of te hoge importprijzen – is dit gebeurd.¹¹⁵ Dat Nederland daarvoor een geliefd land was, blijkt uit de goudinstroom van 74 miljoen gulden in het vierde kwartaal van 1931. Het lijkt vreemd dat men het gevaar van deviezensmokkel riskeerde voor het vereffenen van schulden, maar aan te nemen valt dat dit slechts gebeurde indien er één of andere institutionele band tussen kredietnemer en kredietgever bestond. Eind 1931 werd een Duits bedrijf gesnapt dat poogde door een onhandige boekhoudkundige truc een schuld af te lossen aan een Nederlandse dochteronderneming.¹¹⁶ Het is niet aan te nemen dat iedereen zo onhandig was.

In november 1931 bestond nog slechts 12% van de korte-termijnkredieten uit rembourstkrediet. De ontwikkeling van dit type krediet zal sterk te lijden hebben gehad van de Duitse depressie. Het werd gebruikt om de invoer van grondstoffen te financieren. Niet alleen was er in Duitsland ten gevolge van de depressie veel minder behoefte aan allerlei grondstoffen, ook waren juist hiervan de prijzen sterk verminderd. Het in Duitsland bestaande idee dat Nederlandse kredietverleners in staat waren een relatief groot deel van hun tegoeden op tijd te realiseren was juist. Dit was echter niet zozeer een gevolg van een beter inzicht van de Nederlandse geldschieters, als wel van het type krediet dat deze verstrekt hadden. Dit type krediet, rembour-, maar ook leverancierskrediet, daalde ten gevolge van de Duitse depressie. De kredietverlening van Nederland aan Duitsland op korte termijn was voor tweederde door de banken verstrekt, wat betekende dat het Nederlandse bankwezen voor bijna 1,5 miljard RM of 865 miljoen gul-

den op korte termijn verstrekte kredieten bevroren zag worden ten gevolge van de Duitse deviezencontrole.¹¹⁷ Geen wonder dat de banken, nu hun liquiditeit zo'n veer had moeten laten, deze trachtten te herstellen. Veel liquiditeit stond uit in Londen, maar werd ook daar niet veilig meer geacht.

In het derde kwartaal van 1931 stroomde er 214 miljoen gulden (17,8 miljoen pond) aan goud van Londen naar Amsterdam. In het vierde kwartaal bedroeg die stroom 78,6 miljoen gulden (6,5 miljoen pond).¹¹⁸ Hurst berekende de goudstroom van Groot-Brittannië naar Nederland in de periode mei tot 21 september op 17,5 miljoen pond (212 miljoen gulden), een voorzichtige schatting.¹¹⁹ In dezelfde periode zou naar Frankrijk voor 26,1 en naar België en Zwitserland voor respectievelijk 5,8 en 4,1 miljoen pond aan goud uitgevoerd zijn. De goudstroom naar de Verenigde Staten viel te verwaarlozen. Uit deze cijfers blijkt dat Frankrijk en Nederland het pond van zijn goudbasis gestoten hebben. Van de totale goudexport uit Londen ging ruim 80% naar deze twee landen, 49% naar Frankrijk, 33% naar Nederland.¹²⁰

In beide landen werden de ponden-tegoeden door het bankwezen geliquideerd. Het Amsterdamse bankwezen ontkende dit en gaf particulieren volledig de schuld, maar het is onwaarschijnlijk dat anderen dan de banken voor 293 miljoen gulden in Londen aanhielden. Natuurlijk, Londen was een handelscentrum en menig handelaar zal regelmatig transacties over Londen afgewikkeld hebben, maar dit betrof toch vooral transacties via de banken. Grote sterlingbalansen zullen handelaren er niet op nagehouden hebben, een enkele uitzondering daargelaten. De banken wilden hun liquiditeit opvoeren, o.a. omdat ook in Nederland het publiek na de bankfaillissementen in Duitsland aan het oppotten sloeg.¹²¹ De bankbiljettencirculatie van de Nederlandsche Bank steeg van 850 miljoen in mei tot 989 miljoen in september, of met 16% in enige maanden tijd, maar dit is enigszins inherent aan goudinstroom onder de gouden standaard.¹²² Opvallender is dat de deposito's bij de grootste vier banken in 1931 daalden met bijna 25% en de kasvoorraden bij die banken toenamen met bijna 75%.¹²³ De uitstroom van goud uit Groot-Brittannië naar Nederland kwam gelijk met die naar Frankrijk, direct na de Duitse crisis op gang. Na de bevroering van de Duitse tegoeden wenste men zekerheid. Na de totstandkoming van de nieuwe Britse regering op 25 augustus was de uitstroom enige tijd bijna nihil. Ook die naar Nederland kwam tot stilstand. Vissering, de president van de Nederlandsche Bank, had in een gesprek met vertegenwoordigers van de Bank of England zijn vrees uitgesproken voor de sterling-reserves van zijn bank. Om de Britse crisis niet te verergeren wilde hij ze liever niet van de hand doen, anderzijds vond hij het koersrisico wel erg groot worden. Hij

hoopte de Britten over te halen de Nederlandsche Bank als een soort preferente schuldeiser te erkennen. De Bank of England zou zich daartoe bereid moeten verklaren de sterling-reserves van de Nederlandsche Bank tegen de oude pariteit op te kopen, ook na een eventuele devaluatie. De Nederlandsche Bank had die sterling-reserves tenslotte in 1925 gekocht om daarmee de Britse terugkeer naar de gouden standaard te vergemakkelijken. Na de val van het pond zou Vissering beweren de gevraagde toezegging gekregen te hebben. De Britse autoriteiten ontkenden dit en historici hebben het steeds in twijfel getrokken.¹²⁴ Inderdaad blijkt uit de Britse weergave van het gesprek – een document waaruit blijkt dat men in Londen Visserings gedrag uiterst merkwaardig vond – niets van zo'n toezegging. De Britten probeerden Vissering gerust te stellen door hem ervan op de hoogte te stellen – in vertrouwen uiteraard – dat de Fransen en Amerikanen op het punt stonden om hen een groot krediet tot steun aan het pond te verstrekken.¹²⁵ Of men elkaar verkeerd begrepen heeft, of dat Vissering toen de zaak mis ging zijn eigen rol mooier probeerde af te schilderen dan deze was, doet niet meer ter zake. Een feit is dat na het bezoek van Vissering de goudstroom naar Nederland stakte. Bijna 14 dagen lang kwam deze tot staan.¹²⁶ Vissering, als president van de nationale bank een vertrouwensman van het Nederlandse bankwezen, had kennelijk uit het gesprek voldoende vertrouwen in de Britse positie opgedaan om de banken de aanwijzing te geven dat hun liquidaties wat overdreven en bovendien gevaarlijk waren. Zo wist hij het Nederlandse bankwezen gerust te stellen. Pas veertien dagen later, rond 15 september, kwam de goudstroom naar Nederland weer op gang. Deze zou voor het pond de druppel blijken die de emmer deed overlopen.¹²⁷ De nieuwe stroom terugtrekkingen werd versterkt door de protestacties bij de Britse marine, maar was al eerder begonnen.

Op 15 september 1931 was het de derde dinsdag van september, Prinsjesdag. Zoals gebruikelijk zou de minister van Financiën nadat de Koningin de troonrede had uitgesproken, de miljoenennota aan de Tweede Kamer aanbieden. Net als tot op de huidige dag werd er in de pers heftig gespeculeerd over wat de miljoenennota brengen zou, maar anders dan nu was dit pure speculatie en nauwelijks gebaseerd op bekend gegeven of uitgelekte informatie. Zo kon het onjuiste gerucht ontstaan, dat er een begroting zou worden ingediend met een gat van 75 miljoen gulden.¹²⁸ Zo'n begrotingstekort werd algemeen zeer kwalijk geacht. Een begroting, zo was de opvatting, moest sluiten, anders zou dat tot inflatie leiden met alle gevolgen voor het financiële en monetaire evenwicht van dien. De geruchten over het begrotingstekort leidden daardoor vanaf dertien september tot een zekere paniek op de Amsterdamse effectenbeurs¹²⁹, waar de koersen scherp

vielen. De banken werden geconfronteerd met opvragingen van het publiek. Opnieuw zagen ze zich genoodzaakt hun liquiditeitspositie te versterken, hetgeen ze deden door opnieuw sterling-tegoeden te liquideren. Londen verloor hierdoor goud. De liquidaties van de Nederlandse banken in Londen veroorzaakten daar een paniekerige sfeer.¹³⁰ Toen de Nederlandse regering op 15 september een zo goed als evenwichtige begroting aan het parlement voorlegde, wat door belastingverhogingen en bezuinigingen bereikt moest worden, had in Londen de paniek al ver om zich heen gegrepen. Op diezelfde dag brak in Groot-Brittannië de onrust op de vloot uit, waardoor de uitstroom in stand bleef. Vanaf het moment dat de nieuwe stroom goud richting Nederland op gang kwam, was de Bank of England ervan overtuigd dat het pond niet te houden zou zijn. Een week later depreciëerde de Britse munt. De Britse ambassadeur in Brussel liet de Nederlandse gezant weten dat de Britse regering van mening was dat de schuld voor de ramp die de Britten getroffen had bij Nederland lag. Ook in de internationale pers kreeg Nederland de schuld.¹³¹

Voor Nederland was het inzakken van het Europese monetaire systeem een ramp. Dit gold in de eerste plaats omdat ons land diep betrokken was bij de schuldenproblematiek van Duitsland. Voor de Nederlandse banken met nog steeds grote tegoeden in Londen, moeten ook de depreciatie van het pond en de daardoor ontstane koersverliezen rampzalig geweest zijn. Na die devaluatie liquideerden de banken hun deviezentegoeden. De goudstroom van Londen naar Amsterdam ging na de depreciatie gewoon door. Uit Duitsland kwam de goudstroom opnieuw op gang, wat een gevolg was van deviezensmokkel. Die nam een zodanig georganiseerd karakter aan dat er ten behoeve van Duitse smokkelaars vlak over de grens wisselkantoren werden opgericht.¹³² De toch al grote goudvoorraad van de Nederlandsche Bank verdubbelde in 1931 door dit alles. Begin 1931 bedroeg deze 426 miljoen, eind 1931 899 miljoen. De bankbiljettencirculatie nam veel minder toe. Indien we de rekening-courantsaldi van derden (de banken) in de beschouwing betrekken, dan blijkt de hoeveelheid basisgeld toegenomen van 845 tot 1.078 miljoen gulden, hetgeen betekent dat de Nederlandsche Bank de helft van de instroom steriliseerde.¹³³ Doordat de banken een hogere liquiditeit nastreefden en het publiek bankbiljetten oppotte werd die sterilisatie versterkt. Aan te nemen valt dat de geldcirculatie er in 1931 nauwelijks groter op geworden is.¹³⁴

De Nederlandsche Bank bleek zijn sterling-tegoeden nog volledig intact te hebben toen het pond depreciëerde. Vissering kwam met zijn verhaal over toezeggingen van de Britse autoriteiten, maar trad toch af. Om gezondheidsredenen. Vaak is beweerd dat zijn aftreden samenhang met de verliezen die de centrale bank leed op zijn sterling-

tegoeden.¹³⁵ Ongetwijfeld speelde dit een rol, maar het is aannemelijk dat ook het vertrouwen van de handelsbanken in Vissering zodanig geschokt was dat dit zijn positie onmogelijk maakte. Op zijn advies hadden die banken hun sterling-reserves veertien dagen lang onaange-roerd gelaten, waardoor ze bij de val van het pond fors het schip ingingen. Vissering werd opgevolgd door Mr. L.J.A. Trip, oud-president van de Javaasche Bank, een fanatiek verdediger van de gouden standaard. Zonder de gouden standaard zou het monetaire systeem tot chaos vervallen, waardoor de internationale ruil, grondslag van de Nederlandse welvaart, ernstig belemmerd zou worden. In zijn ogen was de enige mogelijkheid om aanpassing aan de door de depreciatie van het pond opnieuw diep gevallen internationale prijzen te bereiken, het verlagen van de binnenlandse kostprijzen. Iedere belemmering van zo'n aanpassing, in de vorm van steun aan door de depressie getroffen bedrijfstakken of door het opwerpen van handelsbelemmeringen, stuitte op zijn weerstand. Het ter discussie stellen van de gouden standaard was hem een gruwel.¹³⁶

Onmiddellijk na de Britse depreciatie dacht bijna iedereen er zo over.¹³⁷ De val van het pond werd gezien als een ramp die de Britten overkomen was en die ten koste van alles in Nederland vermeden moest worden. Op een vergadering van werkgevers, werknemers, politici en ambtenaren die direct na de Britse depreciatie door minister-president Ruijs de Beerenbrouck bijeen geroepen werd, was er niemand die een staf brak vóór het verlaten van de gouden standaard.¹³⁸ Iedereen wilde dat de gulden zijn goudwaarde behield. Typisch Nederlands was deze kijk op de gouden standaard allerm minst. Later zouden er wel andere ideeën over de gouden standaard ontstaan, maar nergens werden deze opvattingen zo sterk dat dit op zich het verlaten van de goudwaarde bewerkstelligde. Gedurende de gehele periode die dit werk beslaat verlieten landen slechts de gouden standaard, omdat de internationale reserves uitgeput waren, de banken dreigden in te storten of omdat de economische of politieke band met een land dat de gouden standaard moest verlaten zo nauw was dat dit ertoe dwong het ook te doen. Dat het niet gemakkelijk zou zijn de gouden standaard te handhaven was iets waarvan men zich bewust was.¹³⁹ Nederland was zowel bij de kredietverlening aan Duitsland, als bij de depreciatie van het pond nauw betrokken en zwaar getroffen, maar de enorme goudvoorraden van de Nederlandsche Bank, die ertoe leidden dat de gouddekking tot 70% opliep, temperden het wantrouwen dat hierdoor ontstond al snel. Vooral toen duidelijk bleek dat Nederland een depreciatie van de hand wees.

De goudvoorraden van de Nederlandsche Bank waren zo sterk ten gevolge van een ontwikkeling die al begonnen was gedurende de Eerste Wereldoorlog. Een aantal neutrale landen, waaronder Nederland

en de Verenigde Staten, had toen enorme goudvoorraden en een sterke crediteurenpositie op weten te bouwen. Doordat die landen in de jaren twintig grote overschotten op hun lopende rekening hadden, was het hun mogelijk geweest grote internationale kredieten te verstrekken. Nu was die lopende rekening weliswaar aanzienlijk minder actief, maar in korte tijd lieten deze landen de in de loop der jaren verstrekte kredieten terugbetalen in goud. De centrale banken van deze landen en van de landen die hun munt halverwege de jaren '20 aanmerkelijk te laag gestabiliseerd hadden en zo net zo'n sterke lopende rekening en krediteurenpositie hadden weten af te dwingen, België en Frankrijk, wisten een groot deel van de mondiale goudvoorraden naar zich toe te trekken. Zo ontstonden in die landen gouddekingspercentages van 60-80%. Voor deze landen was het mogelijk desnoods langere tijd goud af te geven zonder dat dit bedreigend werd voor de munt.¹⁴⁰ De enige bedreiging voor de gouden standaard in die landen zou het eigen bankwezen blijken. Indien dit ging schuiven kon de noodzaak ontstaan de gouden standaard te verlaten, zonder dat de goudvoorraden op korte termijn bedreigd waren. In Nederland had het bankwezen steeds een voorzichtige kredietpolitiek gevoerd. Het was ondanks de depressie gezond.

In december zou zich een zeker wantrouwen tegen de gulden manifesteren, net als vlak na de val van het pond. De internationale pers verwachtte een devaluatie.¹⁴¹ De oorzaak lag dit keer in Nederlands-Indië. Op 14 december zag Japan zich gedwongen de gouden standaard te verlaten, na een maandenlange speculatie die tot een goudafvloeiing van 490 miljoen dollar naar de Verenigde Staten had geleid. Deze speculatie was begonnen na de val van het pond en de Japanse inval in Mandsjoerije, beide in september 1931. De val van de yen bracht een speculatie tegen de Ned.-Indische gulden op gang. Ook het feit dat alle Britse koloniën – net als Indië producenten van grondstoffen en tropische gewassen – een sterling-standaard hadden aangenomen, verzwakte de positie van de Indische economie en daarmee van de Indische munt. De goudvoorraad van de Javaasche bank viel van 132 miljoen begin december tot 112 miljoen op tweede kerstdag, of met ruim 15%.¹⁴² Dit was ook voor de Nederlandse gulden niet onbedreigend. Weliswaar kenden kolonie en moederland elk een onafhankelijke bankbiljettencirculatie, maar de Nederlandse zilveren gulden was in beide delen van het Koninkrijk wettig betaalmiddel. Een devaluatie in Indië zou slechts na ingewikkelde wetgeving – een moeilijk geheim te houden en daardoor speculatie bevorderend proces – onafhankelijk van de Nederlandse gulden tot stand kunnen komen.¹⁴³ Uiteindelijk kwam het niet zover. De duidelijke wijze waarop de Nederlandse regering het verlaten van de gouden standaard afwees en de enorme goudvoorraden van de Nederlandsche Bank waren kennelijk

overtuigend. Na kerstmis stabiliseerde de goudvoorraad van de Javaasche bank. Geheel verdwenen was het wantrouwen tegen de gulden daarmee niet. In januari 1932 hield Keynes een lezing in Hamburg waarin hij de verwachting uitsprak dat Nederland spoedig de gouden standaard zou verlaten.¹⁴⁴

2.3 Zwevende wisselkoersen, 1931-1933

2.3.1 *Nederland en het zwevende pond*

Omstreeks de jaarwisseling werd duidelijk dat de Britse politiek die zich ten doel gesteld had te bewijzen dat een papieren standaard met stabiele prijzen mogelijk was, succes had. De ervaring uit het begin van de jaren '20 dat een depreciatie van de munt moest leiden tot een parallelle en op den duur niet in de hand te houden inflatie, werd gelogenstraft.¹⁴⁵ Het vertrouwen in de sterling-koers herstelde zich, een tendens die versterkt werd door een verbetering van de Britse lopende rekening.¹⁴⁶ Een enkele Britse econoom wilde de koersstijging gebruiken om de gouden standaard te herstellen, maar de belangrijke groep economen verzameld in de Economic Advisory Council gaf de voorkeur aan een voor het bedrijfsleven stimulerend werkende goedkoopgeldpolitiek, die bovendien een lagere rente voor de staatsschuld zou opleveren.¹⁴⁷ Vanaf januari tot juni 1932 werd het disconto van de Bank of England verlaagd van 6 naar 2%. Ondanks dat bleef de koers van het pond stijgen tot een niveau van 11% boven het dieptepunt van december.¹⁴⁸ Neville Chamberlain, Chancellor of the Exchequer in het tweede nationale kabinet MacDonald, kon de wijze waarop speculanten blijf gaven van hun vertrouwen in de Britse economie maar nauwelijks waarderen. Al in december stelde hij dat er maatregelen genomen moesten worden indien hot-money-stromen de sterling-koers zouden opvoeren.¹⁴⁹ Ook de Economic Advisory Council waarschuwde tegen een te hoge sterling-koers.¹⁵⁰ Een maand later werd het valuta-egalisatiefonds (Exchange Equalisation Account) opgericht, dat officieel tot taak kreeg wilde koersfluctuaties te voorkomen, maar in feite het pond moest drukken. Onmiddellijk begon de koers te dalen en deze daling ging langzaam maar gestaag voort, tot in december 1932 een niveau van 33% beneden de goudpariteit werd bereikt.¹⁵¹

De prijzen in Groot-Brittannië waren geheel tegen de verwachting in stabiel en de tendens in lonen en kosten van levensonderhoud was in 1932 eerder dalend dan stijgend.¹⁵² De kostenprijstructuur, die de laatste jaren erg te lijden had gehad, ging er hierdoor niet verder op achteruit.¹⁵³ De landen van het Britse Rijk en vele landen daarbuiten, namen de koers van het pond als norm voor de wisselkoers van hun eigen munt, waardoor de Britse munt vele internationale prijzen be-

paalde. Grondstoffen, voedingswaren, steenkool, staal en textielwaren werden verrekend in sterling en de prijzen bleven in die munt stabiel.¹⁵⁴

Door de val van het pond werd Nederland in 1931 met een daling van zijn exportprijzen met 18 en in 1932 met 21% geconfronteerd. Weliswaar leidde diezelfde koersval ook tot een daling van de invoerprijzen met respectievelijk 19 en 20%¹⁵⁵, maar de kosten van levensonderhoud daalden slechts met respectievelijk 6 en 7 en de lonen met 2 en 7%¹⁵⁶. Er was duidelijk sprake van een verstarde binnenlandse prijsstructuur. Wilde het internationaal opererende bedrijfsleven, dat aan de kostenkant met de verstarde binnenlandse prijzen en aan de opbrengstenkant met de exportprijzen te maken kreeg, blijven functioneren dan moest of de binnenlandse prijsstructuur zich alsnog aanpassen of de overheid ingrijpen door steun en protectie.¹⁵⁷

Ir. Minderhoud, een landbouwspecialist, berekende dat geen landbouwbedrijf zonder grote verliezen kon draaien en de agrarische productie tot stilstand moest komen als Nederland zijn vrijhandelspolitiek ten volle zou handhaven.¹⁵⁸ De Nederlandse mijnen klaagden eind 1931 al over een prijsval voor steenkool met 30% ten gevolge van protectie in de omringende landen en de depreciatie van het pond. Zij eisten bescherming van de Nederlandse markt. Inderdaad had de prijsdaling, versterkt door de val van het pond, de steenkolenproductie in Nederland, de modernste van Europa, onrendabel gemaakt.¹⁵⁹ Ook de Nederlandse scheepvaart kreeg door de val van het pond met een scherpe daling in guldens van de in sterling verrekende vrachten te maken.¹⁶⁰ Al op Prinsjesdag had de regering een daling van de ambtenarensalarissen met 5% aangekondigd, wat aanvankelijk op verzet stuitte, maar die op 1 maart 1932 toch werd ingevoerd.¹⁶¹ Een initiatiefwetsontwerp van de vrijzinnig democraten was een ander voorbeeld van een door de overheid geïnitieerde poging om verstarde kosten te drukken. Met dit wetje, de crisispachtwet, probeerde deze oppositiepartij de zwaar getroffen boeren een helpende hand te bieden, door ze het recht te geven een verlaging van pacht te eisen en deze eventueel via een juridische procedure af te dwingen. Deze methode om de starre kosten te drukken werd door Jhr. Ruijs de Beerenbrouck, die behalve voorzitter van de Ministerraad ook minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw was, als een schending van vertrouwen afgewezen. Het veto van Ruijs was onvoldoende om de wet de weg naar het Staatsblad te beletten.¹⁶² Dreef zo de oppositie het beleid in de richting van een meer systematische deflatie-politiek, de regering, voor zover deze überhaupt actief was, koos een protectionistische koers en ging ernstig bedreigde bedrijfstakken steunen. In vele landen die niet deprecieerden werd deze koers gevolgd. De minister die hier steeds weer het initiatief toe nam, was de minister van

Arbeid, Handel en Nijverheid, Mr. T.J. Verschuur, daarin bijgestaan door de nieuw benoemde directeur-generaal van Handel en Nijverheid, Dr. H.M. Hirschfeld. Overigens werd per 1 mei 1932 Landbouw aan het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid toegevoegd, en heette dit vanaf toen ministerie van Economische Zaken en Arbeid.

2.3.2 *België: de monetaire problemen van een goudland*

De goudlanden moesten hun prijzen zien aan te passen aan de versterkte internationale prijsval. Voor België, voor vele fabrikaten concurrent van de Britse industrie, gold dit wel in zeer sterke mate. De Belgische economie leunde zwaar op bedrijfstakken waarvan de productie steeds in sterling verrekend werd. De ijzer-, staal-, steenkolen- en textielindustrie kregen met een scherpe prijsval en met allerlei protectionistische reacties daarop bij de handelspartners te maken. Devaluatie of depreciatie kwam na alle ellende die de zwevende frank in de eerste helft van de jaren twintig had gebracht geen moment ter sprake, dus moest België zien zijn intern prijspeil aan te passen.¹⁶³ Een zware depressie was het gevolg. In 1931 daalde het nationaal inkomen in België reëel met 6%, in 1932 met 7%, wat meer is dan in enig ander jaar gedurende de grote depressie.¹⁶⁴ Vele ondernemers reageerden op de ontstane situatie met een roep om loonaanpassing en protectie. Vergeleken met de omringende landen waren de lonen in België al laag, waardoor de loonmatigingspolitiek van de patroons tot arbeidsconflicten leidde.¹⁶⁵ In juni 1932 ontstond er een scherp conflict rond de lonen van mijnwerkers in de Borinage. De uurlonen van de Belgische mijnwerkers waren de laatste twee jaar al met 26% gedaald, de kosten van levensonderhoud slechts met 9%, zodat de mijnwerkers al een forse reële daling van hun loon hadden moeten incasseren.¹⁶⁶ Op de eis van de patroons tot een verdere daling van de lonen met 5% werd met een wilde staking gereageerd. Doordat deze actie met de nodige revolutionaire retoriek gepaard ging, sloeg de regering de schrik om het hart en zette zij het leger in. De stakers dreigden met een mars op Brussel en de gouverneur van Henegouwen verbood zelfs het fietzen om contacten tussen diverse stakersgroepen te belemmeren.¹⁶⁷ De werkgevers moesten hun plannen opgeven, maar waren daartoe slechts bereid indien de regering protectionistische maatregelen ten behoeve van de Belgische mijnen zou nemen.¹⁶⁸ Niet alleen werd zo de prijsdaling van een basisprodukt voor de industrie en de gezinshuishoudens door protectie geblokkeerd, ook toonde de grote stakingsgolf aan dat een aanpassing van de Belgische prijzen via de lonen niet mogelijk was. Vooral arbeidsintensieve, internationaal concurrerende bedrijfstakken als de metaal- en machine-industrie kregen hierdoor nog meer te lijden van de crisis, waardoor hun export daalde en de

werkloosheid toenam.¹⁶⁹ De politieke en sociale verhoudingen in België waren zodanig dat de deflatiepolitiek niet effectief kon zijn. Baudhuin concludeerde dan ook "...C'est de cette date que part la nécessité d'une dévaluation du franc"¹⁷⁰, maar dat was voorlopig niet aan de orde.

Door de depreciatie van het pond en protectie elders werd ook België tot protectionistische maatregelen gedwongen, opdat het bedrijfsleven zich ten minste op de eigen markt zou kunnen handhaven. Protectie had echter voor een aantal essentiële bedrijfstakken geen enkele zin, omdat de eigen markt onvoldoende compensatie kon bieden voor verloren markten elders.¹⁷¹ België was een veredelingsland dat voedsel en grondstoffen importeerde, om de daarmee gewrochte fabrieken te exporteren. Omdat invoer noodzakelijk bleef, gold dat ook voor uitvoer. Een aantal exporterende bedrijfstakken moest zijn prijzen eenvoudig aanpassen aan die in het buitenland. Indien de kosten dat niet konden bijhouden, moest verlies genomen worden. In de glas-, metaal-, steenkool- en textielindustrie draaide ruim 50% van de ondernemingen in 1932 met verlies.¹⁷² Vergeleken met andere gouden-standaard-landen zou in België het protectionisme gering blijven, omdat de economische structuur protectie niet toeliet. In een aantal voor het binnenlands prijspeil essentiële bedrijfstakken als de landbouw en de steenkool was protectie echter om politieke of sociale redenen onvermijdelijk.¹⁷³

De monetaire politiek van de Belgische regering bleek nog andere zwakke kanten te hebben. De grote aandelenportefeuilles van de Belgische banken die inherent waren aan het systeem waarbij banken niet alleen als beleggingsinstituut maar ook als depositobank optraden, waren sinds het begin van de depressie fors in waarde gedaald en kelderden na de Britse depreciatie verder. De scherpste koersdaling deed zich in 1930 voor, toen de koersen met 34% vielen, maar ook in 1931 daalden deze nog met 25%. In 1932 was er weer een daling met 30%. Pas na 1932 stabiliseerden de koersen zich op een niveau dat 70% lager lag dan het hoogtepunt van 1928.¹⁷⁴ De banken konden hun aandelenportefeuilles niet meer van de hand doen zonder forse verliezen en konden ook de bedrijven die ze door hun aandelenbezit beheerden niet dwingen hun kortlopende leningen terug te betalen zonder hun eigen bezit failliet te laten gaan. Op korte termijn gegeven kredieten raakten zo bevroren, waardoor niet slechts de liquiditeit, maar bij verkoop ook de solvabiliteit van de banken gevaar liep. Vooral jonge Vlaamse banken die de finesses van het dubbele banksysteem onvoldoende beheersten kwamen in deze periode in de problemen.¹⁷⁵ Dalende prijzen na de val van het pond hadden het Belgische bedrijfsleven, dat tot dan toe veerkrachtig op de depressie gereageerd had, in grote problemen gebracht. Door de nauwe band die er tussen banken

en bedrijfsleven bestond, moest in de jaren 1932 en '33 bijna een kwart van die instellingen zijn boeken met verlies afsluiten.¹⁷⁶ In maart 1932 zag een aantal middelgrote banken zich gedwongen de loketten te sluiten.¹⁷⁷ De verzwakte positie leidde er bovendien toe dat de banken hun kredietverlenende taak steeds minder naar behoren konden vervullen.

Technisch was de positie van de Nationale Bank van België zeer sterk. De officiële gouddekking liep na de depreciatie van het pond op tot 67, de feitelijke tot 80%¹⁷⁸, hetgeen een gevolg was van de onderwaardering van de frank van 1926 tot 1931 en van hotmoney-stromen gedurende de financiële crisis van 1931. Behalve de goudvoorraad van de Centrale Bank gold de lopende rekening traditioneel als een indicator voor de positie van de munt. Ook deze ontwikkelde zich, voor zover men daar een beeld van had, niet ongunstig. Het tekort op de handelsbalans – in 1929 nog 4,7 miljard frank – daalde tot 0,7 miljard in 1931. Daarna steeg het wel iets, maar niet verontrustend, tot 1,3 miljard frank in 1932.¹⁷⁹ De belangrijkste twee indicatoren voor het monetaire stelsel gaven geen enkele aanleiding tot ongerustheid en de Gouverneur van de Nationale Bank, Franck, meende dat dit voldoende bewijs was voor de gezondheid van het monetaire stelsel in België.¹⁸⁰

Bij het streven naar kostenaanpassing hoort een evenwichtige overheidsbegroting, maar dit kon niet consequent worden volgehouden. Ondanks extra bezuinigingen nam het overheidstekort toe door het wegvallen van de Duitse herstelbetalingen, tegenvallende belastingopbrengsten en toegenomen werkloosheidsuitkeringen in 1932. De binnenlandse kapitaalmarkt was niet bereid de tekorten te fourneren, zodat de Belgische staat een beroep moest doen op de Nederlandse kapitaalmarkt.¹⁸¹ Dit was geheel in strijd met de opvattingen over wat nodig was om een prijsdalingspolitiek met succes te bekronen. Om de financiën te saneren vroeg de regering de Broqueville volmachten aan het parlement, zodat Jaspar, de minister van Financiën, eind 1932 de gelegenheid kreeg een forse bezuinigingsoperatie door te voeren.¹⁸²

2.3.3 Nederland en de monetaire ontwikkelingen vóór de wereldhandelsconferentie

Nederland werd door de Britse depreciatie en de Duitse deviezencontrole geconfronteerd met fundamentele en ongunstige veranderingen in zijn relaties tot zijn belangrijkste twee handelspartners. België, voor ons land duidelijk een handelspartner van het tweede plan, was de belangrijkste economische relatie in het groepje landen dat net als Nederland de volle gouden standaard handhaafde. Ook in Nederland belemmerden vele starre elementen, vooral in de prijzen van niet-verhandelbare producten, een snelle daling van het binnenlands prijspeil.

Via de kosten van levensonderhoud verstarde ook de lonen. Daarnaast begonnen in 1932 allerlei beschermende maatregelen invloed op het binnenlands prijspeil uit te oefenen, waardoor dit verder verstarde. De deflator voor het bruto binnenlands produkt daalde met 4% in 1931 en 8% in 1932. Gegeven de scherpe daling van de exportprijzen met respectievelijk 18 en 21%, was dit veel te weinig. In beide jaren daalden de invoerprijzen met 20%, wat een duidelijk teken van verstarring van het binnenlands prijspeil is.¹⁸³ Door de daling van het pond tot 67% van zijn pariteitkoers waren de goudlanden gedwongen hun prijzen tot eenzelfde niveau te laten zakken, wat gezien de geringe binnenlandse prijsdaling in Nederland nog vele jaren kon duren. Het uitblijven van de aanvankelijk verwachte inflatie in de sterling-landen betekende het failliet van de gouden-standaardpolitiek.¹⁸⁴

Een systematische deflatie-politiek zoals die in Duitsland werd gevoerd en zoals die door de Nederlandsche Bank werd voorgestaan, leek velen overbodig.¹⁸⁵ Een zekere prijsaanpassing was natuurlijk geboden, maar de depreciatie van het pond moest vooral opgevangen worden door inflatie in de sterling-landen, die automatisch uit de instabiliteit van de wisselkoersen zou volgen, zo was in de eerste helft van de jaren '20 wel gebleken.¹⁸⁶ Een "managed currency" met een stabiel prijspeil werd door Colijn in een gesprek met de Britse minister van Handel, Runciman, zonder meer naar het rijk der fabelen verwezen.¹⁸⁷ De versterkte concurrentiepositie van de landen die gedeprimeerd hadden, werd slechts tijdelijk geacht. Ook in Nederland vond men protectionistische maatregelen gerechtvaardigd, om te voorkomen dat op zich gezonde bedrijfstakken door die tijdelijk versterkte concurrentie ten onder zouden gaan. In september 1932, toen de kosten van levensonderhoud in Nederland vergeleken met 1929 ten opzichte van die in Groot-Brittannië met 35% gestegen waren en Nederland vergeleken bij zijn belangrijkste zes handelspartners zo'n 20% duurder was geworden, begon het tot Hirschfeld en Verschuur door te dringen dat ons land een duurte-eiland aan het worden was. Hun reactie was niet een streven naar een meer systematische deflatie of een depreciatie van de gulden, maar naar een meer actieve handelspolitiek.¹⁸⁸ Een meer systematische deflatie-politiek zou een grotere mate van laissez faire betekend hebben omdat bijna elke vorm van protectie prijsverhogend werkt.¹⁸⁹ Tevens zou dit het faillissement van een aantal voor de Nederlandse economie essentiële bedrijfstakken hebben meegebracht.

Voor een depreciatie van de gulden bestond net zo min als voor de Belgische frank een technische reden. De goudvoorraad van de Nederlandsche Bank was van 439 miljoen gulden in 1929 gestegen tot ruim 900 miljoen eind 1931 en ruim een miljard eind 1932, het dekkings-

percentage van de bankbiljettencirculatie van 55 tot 89%.¹⁹⁰ Aan de goudinstroom meende Trip begin 1932 ten onrechte te kunnen concluderen dat de lopende rekening een overschot vertoonde.¹⁹¹ Experimenten met de wisselkoers wees Trip, net als Colijn, ten stelligste af. Hij hechtte geen geloof aan theorieën van mensen als Keynes die, zo schreef hij, een overdreven waarde hechtten aan de monetaire kant van de zaak en daarom ten onrechte aanpassing achterwege wilden laten.¹⁹² Dat de grote goudinstroom niets te maken had met de lopende rekening van de betalingsbalans, maar een gevolg was van de versnelde aflossing van aan het buitenland verstrekte kredieten, lag ver buiten het gezichtsveld van Trip. Nederland had zijn gezonde economische positie na de Eerste Wereldoorlog gebruikt om vele internationale kredieten te verstrekken, waarvan een goed deel op korte termijn. Hierboven is al gezien hoe de korte gelden in de zomer van 1931 in hoog tempo aan Duitsland en Groot-Brittannië onttrokken werden, maar daar bleef het niet bij. Ook allerlei langlopende kredieten werden regelmatig afgelost. Anders dan normaal stonden daar geen nieuwe kredieten tegenover ten gevolge van het geringe vertrouwen van de beleggers in de economische en monetaire stabiliteit. De Nederlandse beleggers namen net als de banken het zekere voor het onzekere en hielden hun kapitaal in zo liquide mogelijke vorm aan. De rente van een belegging in het buitenland kon nooit opwegen tegen de val van de lokale munt. Het gevolg was dat crediteurenlanden als Groot-Brittannië, maar ook Nederland, een continue stroom goud en deviezen zagen toevloeien en dat de geldmarkt zo ruim was dat er in serieuze economische tijdschriften gespeculeerd werd over een negatieve geldmarktrente.¹⁹³

2.4 De gave gulden, 1933-1936

2.4.1 Inleiding

In 1933 devalueerde de dollar en begon de regering van president Roosevelt met een deflatie-politiek. Met de dollar begon ook het pond weer te zakken, maar omdat de Britse Treasury wilde voorkomen dat de Europese goudlanden van het goud gedreven zouden worden, zag deze zich genoodzaakt een appreciatie van het pond ten opzichte van de dollar te accepteren.¹⁹⁴ De partiteitskoers van vóór september 1931 was \$ 4,84 voor een pond. Na de Britse depreciatie was die koers tot \$ 3,36 gezakt, maar nu steeg de koers weer tot \$ 5,06 in januari 1934.¹⁹⁵

In Nederland kwam in mei 1933 het tweede kabinet Colijn tot stand en daarmee begon de periode van de crisis zoals deze voortleeft in de herinnering van een groot publiek: de periode van een volhardend

vasthouden aan de gawe gulden, van voortgaande depressie en van een deprimerende werkloosheid. Tot de depreciatie van de gulden in september 1936 wist de regeringspolitiek niet veel meer dan een stabilisatie van de economie op het lage niveau van 1933 te bereiken. Ondanks de opleving in de omringende landen was er in Nederland sprake van een voortdurende stagnatie. De devaluatie van de Belgische frank in 1935 bracht velen ertoe lucht te geven aan hun twijfels over de juistheid van de gevoerde monetaire politiek, hetgeen leidde tot een politieke crisis. Het herstelde kabinet ging op de oude voet voort. De verstarring was compleet. De Britse gezant in Den Haag twijfelde er zelfs aan of er nog wel zo iets bestond als een Nederlandse economische politiek.¹⁹⁶ Het ministerie van Economische Zaken moest binnen de ongunstige monetaire positie waarin Nederland terecht gekomen was, een handelspolitiek zien te formuleren. De van het begin van de depressie af zwaarst getroffen bedrijfstak, de landbouw, wist een enorm stelsel van beschermende maatregelen te verkrijgen dat sterk prijsverhogend werkte. De aanpassing – nodig zolang de gouden standaard gehandhaafd bleef – werd hierdoor nog verder geblokkeerd.

2.4.2 De devaluatie van de dollar

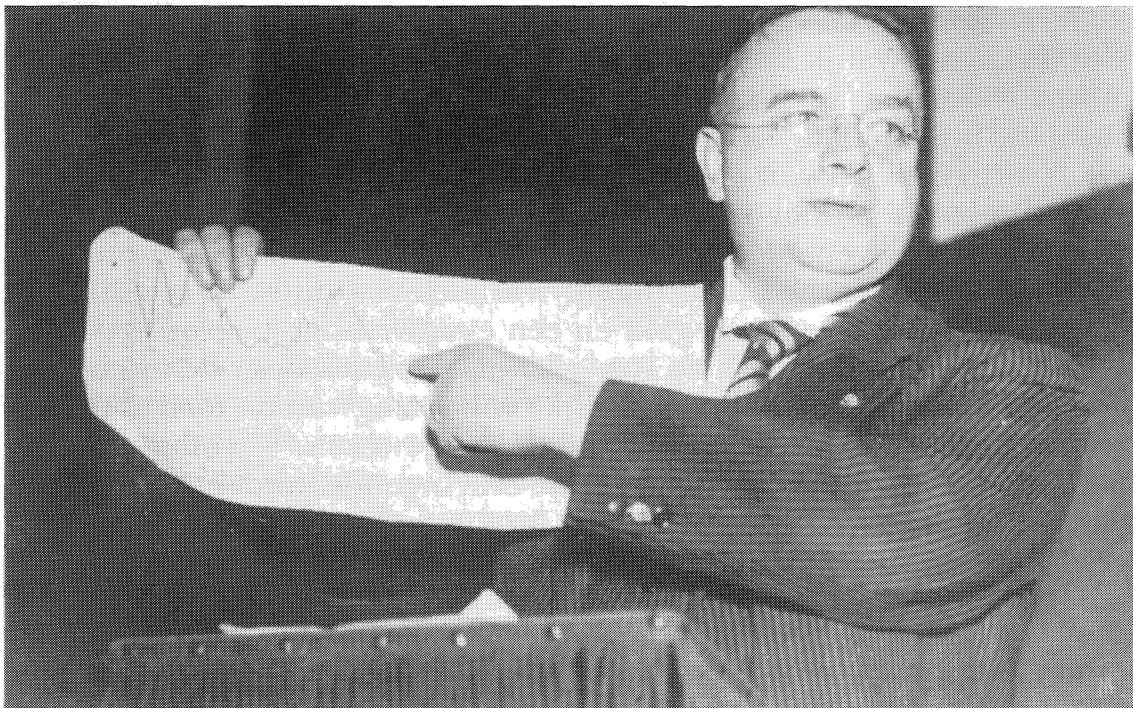
Op de conferentie van Lausanne was besloten een grote internationale conferentie bijeen te roepen, om gezamenlijk de financiële en economische problemen tot een oplossing te brengen. Voordat deze conferentie in de zomer van 1933 tussen de fossielen van het Geologisch Museum in Londen bijeen zou komen, werd de wereld opgeschrikt door een grote bancaire crisis in de Verenigde Staten die uitliep op een depreciatie en uiteindelijk devaluatie van de dollar.

Nadat de gouduitstroom die volgde op de val van het pond tot staan gekomen was, had het Federal Reserve System in de zomer van 1932 een einde aan de deflatie proberen te maken door schatkistpapier op de open markt te kopen.¹⁹⁷ Het buitenland had weinig vertrouwen in deze politiek en liquideerde zijn dollartegoeden. Het goudverlies dat hier het resultaat van was, leek weinig dramatisch gegeven de enorme Amerikaanse goudvoorraden, maar dit verlies moest voor het leeuwedeel opgevangen worden door de Federal Reserve Bank of New York, de tak van het systeem met de meeste internationale contacten. Deze bank kon nauwelijks op steun van de overige Federal Reserve Banks rekenen.¹⁹⁸ Zonder de goudvoorraden en daarmee de stabiliteit van het muntstelsel te ondermijnen, kon een politiek die het buitenland als gevaarlijk inflatoir ervoer niet gevoerd worden, zo moesten de Amerikanen ervaren. Een krap-geld-politiek, met alle gevolgen van dien, was de enige uitweg.¹⁹⁹

Omstreeks deze tijd werd de campagne voor de presidentsverkiezingen gehouden, wat aanleiding gaf tot een aantal minder gelukkige ac-

ties en uitspraken van politici. De kandidaat van de democraten voor het vice-presidentschap, John N. Garner, wist het congres ertoe te bewegen gegevens te publiceren over de steun die de banken van de regering Hoover gekregen hadden. Zijn doel was Hoover aan de schandpaal te nagelen. Het voornaamste effect was algemene bekendheid van de zwakke positie van vele banken, waardoor de latente bankcrisis een impuls kreeg.²⁰⁰ Hoover zelf deed het niet minder door ten onrechte te beweren dat de dollar na de val van het pond wel degelijk in gevaar geweest was, iets dat de monetaire autoriteiten steeds hadden ontkend.²⁰¹ Maar de klap op de vuurpijl werd gegeven door een functionaris van de regering Roosevelt, nog voordat deze regering in functie was. De al benoemde minister van Landbouw, Henry A. Wallace, kwam met het plan om de dollar net iets meer dan het pond te devalueren, wat op dat moment een devaluatie met ten minste 30% inhield. Het leek hem een slimme zet, iets waar hij wellicht gelijk in had, maar het bleek minder slim dit plan op dit moment al naar buiten te brengen. Vanaf februari 1933 verloor het Federal Reserve System vrij veel goud.²⁰² Het pond begon in deze periode juist aan vertrouwen te winnen en het Amerikaanse publiek dat de dollar wilde verlaten, zag daarin aanleiding om in het pond te vluchten. Hierdoor steeg het pond in de eerste drie maanden van 1933 5% in waarde.²⁰³ Meer en meer ontwikkelde het wantrouwen tegen de banken en de dollar zich tot paniek. Op 2 maart waren er al 21 staten waar de autoriteiten bankvakanties hadden afgekondigd. Hoover, de verliezer, was machteloos. Roosevelt weigerde zijn gezag te gebruiken vóór hij op 4 maart ook formeel de macht in handen zou krijgen.²⁰⁴ De Federal Reserve Bank of New York was bang de goudafgifte snel te moeten staken, wat de Gouverneur van de staat New York ertoe noopte de banken in zijn staat voor drie dagen te sluiten op de dag van de inauguratie. Het financiële centrum van de Nieuwe Wereld kwam daarmee tot stilstand. Twee dagen later kondigde Roosevelt een bankvakantie af voor de hele unie en verbood hij de export van goud. Pas anderhalve maand later werd de gouden standaard ook formeel opgeheven.²⁰⁵

De regering Roosevelt hoopte door een devaluatie een hoger prijspeil en zo een betere prijs/kostenverhouding te bewerkstelligen en stuurde op reflatie aan. In juli, drie maanden na het loslaten van de goudwaarde, was de dollar al bijna 30% gedeprecieerd en dit cijfer bedroeg eind 1933 ruim 36%. De kosten van levensonderhoud, die in het eerste kwartaal van 1933 een dieptepunt van 72 (1929 = 100) hadden bereikt, begonnen in het tweede kwartaal van dat jaar al weer iets te stijgen en bereikten in het laatste kwartaal een niveau van 77, bijna 7% boven het dieptepunt.²⁰⁶ In Europa had men over het algemeen weinig vertrouwen in de onconventionele Amerikaanse politiek. De combinatie devaluatie/inflatie had men in de eerste helft van de jaren



Minister Verschuur illustreert het dalende prijspeil. (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC)



Enige leden van de Nederlandse delegatie bij de wereldhandelsconferentie te Londen (1933) voeren onderling overleg. V.l.n.r. Mr. J.W. Beyen, Mr. L.J.A. Trip en Dr. H. Colijn. (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC)

'20 leren kennen en vrezen.²⁰⁷ Op de Britse Treasury nam men het de Amerikanen kwalijk dat ze deprecieerden terwijl de goudvoorraden enorm waren en de lopende rekening een overschot vertoonde. De Europese landen hadden al van Amerikaanse protectie en van het plotseling terugtrekken van de kredieten te lijden gehad, nu werd Europa ook nog getroffen door wilde monetaire experimenten van de VS. De door conservatieven gedomineerde Britse regering was er één met traditionele economische opvattingen, wat zich o.a. uitte in een streven naar zuinigheid, goedkoop geld en een evenwichtige begroting.²⁰⁸

Ook in Nederland werd de Amerikaanse politiek door de monetaire autoriteiten gezien als een opzettelijke verstoring van de toch al uit het lood geslagen economie en als zodanig afgewezen.²⁰⁹ Inflatie achtte men ook hier na de ervaringen uit de omringende landen in de eerste helft van de jaren '20 uit den boze. Wel waren er klachten over ontwrichting van het prijssysteem ten gevolge van de gevoerde deflatiepolitiek, maar dat beperkte zich voorlopig tot kringen die geen politieke verantwoordelijkheid hoefden te dragen.²¹⁰ Na de val van het kabinet Ruijs de Beerenbrouck op 15 februari, een politieke crisis die tot vervroegde verkiezingen in april leidde, ontstond er enig goudverlies, maar zorgwekkend was dit niet. De zogenaamde Muiterij op de Zeven Provinciën, een opstandje op een Nederlandse oorlogsbodem in Indische wateren naar aanleiding van een verlaging van de soldij, gaf aan dit goudverlies een extra impuls. Door deze politieke ontwikkelingen en doordat de formatie die op de verkiezingen van 26 april volgde ruim een maand duurde, had Nederland geen volwaardige regering op het moment dat Amerika deprecieerde, waardoor er grote onzekerheid over de te verwachten monetaire politiek ontstond.²¹¹ De gouduitstroom, aangewakkerd door allerlei geruchten in binnen- en buitenland, nam in de maanden april en mei een enorme omvang aan.²¹²

In juni kreeg Colijns nieuwe kabinet een adres van een aantal prominente ondernemers en enige hoogleraren, waarin dezen een halfslachtige oproep tot devaluatie deden. Ook de president-directeur van de Koninklijke Petroleum Maatschappij, de zich in verband met een Britse onderscheiding "Sir" noemende Henry Deterding, riep in juni op tot een devaluatie, in het type emotioneel geladen en verwarde betoog dat men van hem zou leren kennen.²¹³ Blijkens een in een wat klunzig Duits gesteld document, dat afkomstig zou zijn van het niet bestaande "Reichsministerium für Handel und Industrie", waarin gewaarschuwd werd voor een op handen zijnde devaluatie, nam de speculatie tegen de gulden soms criminele vormen aan.²¹⁴ Op welke schaal dit gebeurd is, is uiteraard onduidelijk. In zijn regeringsverklaring was Colijn met betrekking tot de gouden standaard niet erg duidelijk²¹⁵ en het optreden van zijn vijf-partijen-kabinet maakte aan de zwakke positie van de gulden dan ook niet meteen een einde.

Niet alle goudlanden werden na de val van de dollar met omvangrijke goudverliezen geconfronteerd. In België bleven de goudvoorraden van de Nationale Bank gedurende het hele jaar 1933 gestaag groeien.²¹⁶ Noch de Nationale Bank van België, noch de Belgische economie als geheel had veel te lijden van de val van de dollar. Net als voor Nederland gold dat de relevante internationale prijzen niet bepaald werden door de koers van de dollar maar veeleer door die van het pond. Een devaluatie in België kwam in deze periode dan ook niet ter sprake.²¹⁷

Behalve de politieke onzekerheid zal de ontwikkeling in Duitsland het wantrouwen en de speculatie tegen de gulden versterkt hebben. De krachtige stimuleringspolitiek die de nationaal-socialistische regering daar begon te voeren, leidde tot een stabilisatie, later tot een toename van de invoer; de hiermee samenhangende prijsstijging tot een verdere daling van de uitvoer, hetgeen tot geruchten over een devaluatie van de Reichsmark aanleiding gaf. De goudvoorraad van de Reichsbank, toch al miniem, viel in de eerste helft van 1933 terug tot een kwart.²¹⁸ Het is onduidelijk in hoeverre de onzekerheid betreffende de Reichsmark en de monetaire plannen van de Nazi's Colijn er in mei in zijn regeringsverklaring van weerhouden hebben krachtiger stelling te nemen tegen de devaluatie-geruchten. Colijn zou ondanks zijn sympathie voor Engeland er gedurende zijn hele premierschap blijk van geven dat hij zich goed realiseerde dat Duitsland voor Nederland de belangrijkste economische relatie was. Het is dan ook aan te nemen dat hij in een devaluatie in Duitsland aanleiding gezien zou hebben de monetaire politiek in Nederland te heroverwegen. Over de Duitse monetaire politiek zou pas in juli zekerheid ontstaan, maar waarschijnlijk wist de Nederlandse delegatie in Londen al eerder uit welke hoek de wind zou waaien.

Dr. Wilhelm Keppler, een Nazi-econoom die in juli door Hitler aan de staf van zijn Reichskanzlei zou worden toegevoegd, was voorstander van een devaluatie, maar op een vergadering die op 9 juli te Berlijn gehouden werd moest Keppler in Schacht zijn meerdere erkennen en accoord gaan met het besluit de Reichsmark op zijn goudwaarde te handhaven. Hitler bekrachtigde dit. Via de Nederlandse consul te Hamburg, die goede contacten onderhield met Burgemeester Krogmann van die stad, werd de Nederlandse regering enige dagen later van dit besluit op de hoogte gesteld.²¹⁹

Op 12 juni, bijna een maand eerder, had Koning George V te Londen de economische wereldconferentie geopend, met het type hooggestemde woorden dat bij dit soort gelegenheden, zeker door gekroonde hoofden, gesproken dient te worden.²²⁰ Soortgelijke woorden had Colijn twee weken eerder aan de conferentie gewijd.²²¹ Toch bestond er in

regeringskringen weinig of geen optimisme over het welslagen van de conferentie. De Amerikanen hadden de dollar op 19 april losgekoppeld van het goud en daarmee was de toon gezet. De muntstabilisatie kwam in het middelpunt van de belangstelling te staan. Voor de Nederlandse regering was de eerste doelstelling voor de conferentie herstel van de wisselkoersstabiliteit en kwam een vermindering van de handelsbelemmeringen pas op een tweede plaats. Al in maart, nog vóór de dollar deprecieerde, was Verschuur bezig zich in te dekken tegen de gevolgen van een mislukken van de conferentie, door een retorsiewet in voorbereiding te nemen.²²² Na het debâcle van de Geneefse conferenties over een tariefvrede, in de vroege jaren dertig, waren er nog weinig optimisten die in groots opgezette conferenties een geschikt middel zagen om de handelspolitieke problemen op te lossen. In Londen bleek het vaste voornemen van Washington om door middel van een prijsstijging de prijs/kostenverhouding te herstellen noodlottig. De de-facto-stabilisatie van de dollar gedurende de conferentie bracht de prijsstijging tot staan, wat voor President Roosevelt aanleiding was om zo'n stabilisatie voorlopig af te wijzen. Onverrichter zake ging de conferentie op 27 juli uiteen.²²³

Nog in Londen kwam Colijn tot de conclusie dat het niet langer mogelijk zou zijn om als één van de weinige landen een passieve handelspolitiek te blijven voeren.²²⁴ Colijn was op handelspolitiek gebied realist geworden. Ook Nederland moest een actieve handelspolitiek gaan voeren om zich te beschermen tegen landen die gedevalueerd hadden, om een antwoord te hebben op protectionistische maatregelen elders en om in onderhandelingen enig wisselgeld te kunnen geven. Op monetair gebied bleef echter alles bij het oude en begon de periode van het volhardend vasthouden aan de gouden standaard pas echt.

2.4.3 Het goudblok en de steun van Londen

Ook in België stond de gouden standaard niet ter discussie zolang de katholiek-liberale coalitie van Graaf de Broqueville in het zadel zat. Een groeiende goudvoorraad, een toenemende liquiditeit van de banken, een zekere kredietexpansie en een dalende bankbiljettencirculatie waren het gevolg van het hierdoor ontstane vertrouwen.²²⁵ Het pond was in 1933 redelijk stabiel en de economie in een aantal landen trok aan, waardoor ook de Belgische industrie weer wat lucht kreeg. Ondanks een begrotingsoverschot en een verdere daling van het reëel nationaal inkomen, steeg de industriële produktie iets en was er een kleine verbetering van de werkgelegenheid.

België was onder de landen die nog een volle gouden standaard kenden, het enige waarvan een belangrijk deel van de handel gericht was op andere goudlanden. In België zou bovendien in verband met de

grote exportbelangen, steeds opnieuw gestreefd worden naar aansluiting bij één of ander handelspolitiek blok. Voeg hier de slechte ervaring met een zwevende frank vlak na de Eerste Wereldoorlog aan toe en het initiatief tot het vormen van het goudblok is een logische stap.²²⁶ Op 3 juli leidde deze stap tot een gezamenlijke verklaring van de goudlanden (Frankrijk, Italië, België, Zwitserland, Nederland en Luxemburg), waarin deze verklaarden een onverzwakte handhaving van de gouden standaard te zullen nastreven in de overtuiging dat dit voor het internationale kredietwezen van essentieel belang was. Groot-Brittannië, dat er geen enkele behoefte aan had de concurrentie uit de goudlanden door een inzakken van de goudvaluta te zien versterken, beloofde zijn steun. In een op 8 juli te Parijs gehouden vergadering van de presidenten van de centrale banken van de goudlanden werd de verklaring van de regeringen bekrachtigd.²²⁷ In hoeverre de Nederlanders vóór zij tot het goudblok toetraden op de hoogte waren van de wens van Schacht de Reichsmark stabiel te houden is niet geheel duidelijk, maar gegeven de intensieve informele contacten die er tussen de Nederlandse en Duitse delegatie op de Londense conferentie bestonden, lijkt het waarschijnlijk dat men Schachts standpunt kende.²²⁸

De Britse toezegging de goudlanden in hun monetaire politiek te zullen steunen, bleek geen holle frase. De Treasury voorkwam dat het pond de dollar volgde en stelde zo de goudlanden in staat hun munt op peil te houden. Na de wereldconferentie zou Roosevelt de dollar bewust drukken, waardoor deze munt tot januari 1934 daalde met nog eens 17%. Zo werd een niveau van minder dan 60% van de oude pariteit bereikt, een niveau waarop de dollar gestabiliseerd werd.²²⁹ President Roosevelt stelde een nieuwe pariteitskoers van \$ 35 per ounce (28,35 gr.) fijn goud vast, een pariteit die tot 1971 zou gelden. Terwijl de dollar zo een niveau van minder dan 60% van de oude pariteit bereikte, bedroeg de koers van het pond 63% van de pariteit van 1925. Het pond was ten opzichte van de dollar sinds het begin van de monetaire problemen in waarde gestegen.²³⁰ De val van de dollar leidde in de USA slechts tot een geringe prijsstijging. Tegelijkertijd waren de prijzen in het sterlingblok redelijk stabiel.

In 1925 had Keynes Churchill verweten dat hij bij het vaststellen van de pariteit van het pond naar de groothandelsprijzen gekeken had. Omdat de groothandelsprijzenindex bepaald werd door producten met een duidelijke wereldmarkt gold voor die index immer de wet van één prijs, zo meende Keynes toen.²³¹ In 1933 bleek de wet van één prijs ook voor die index niet meer op te gaan. Van april 1933 tot maart 1934 daalde de dollar met ruim 40%. Sterling daalde in dezelfde periode met 11%. De groothandelsprijzen in de USA stegen met 24, die in Groot-Brittannië met 7%, zodat die index per saldo in de Verenig-

de Staten 22% lager uitkwam dan in het Verenigd Koninkrijk.²³² Nu wees Keynes er in dat artikel al op dat de groothandelsprijzen geen goede maat zijn. De kosten van levensonderhoud achtte hij geschikter om de prijsverhoudingen tussen landen te berekenen.²³³ Een reële wisselkoers van het pond (1929 = 100) ten opzichte van de dollar, waarbij de kosten van levensonderhoud als prijsindicator dienst doen, leert echter ook dat het pond veel te hoog was ten opzichte van de Amerikaanse munt. Het indexcijfer steeg tot 110 in 1934, waarbij aangetekend dient te worden, dat het pond ook in het basisjaar, 1929, al te hoog werd geacht.²³⁴ Niet alleen tussen de USA en Groot-Brittannië was het evenwicht zoek, ook de prijsverhouding tussen sterlingblok en goudlanden of tussen goudlanden en Middeneuropese landen met deviezencontrole was volkomen scheef gegroeid.²³⁵ Met de depreciatie van de dollar tot beneden het niveau van het pond was het doel bereikt dat Wallace nog vóór de inauguratie van Roosevelt gesteld had. Een verdere depreciatie van sterling zou, zo vreesde de Britse Treasury, op een devaluatierace uitlopen en de goudlanden van het goud drijven.²³⁶ Om dit te helpen voorkomen ging de Bank of England met de centrale banken van de goudlanden overeenkomsten tot wederzijdse steun van de valuta aan. Hiermee hoopte de Bank of England ook te voorkomen dat de concurrentie uit Europa, door een inzakken van de gouden standaard op het continent, de Britse industrie in nog grotere moeilijkheden zou brengen. Daartoe was Londen bereid een te hoge koers ten opzichte van de dollar te accepteren. Met de Nederlandsche Bank werd zo'n overeenkomst al in augustus 1933 gesloten.²³⁷ Het effectief voorkomen van een inzakken van de goudvaluta zou slechts kunnen, zo meende de Treasury, door de sterling-koers op te voeren tot 80 Franse frank of \$ 5,30. Niet alleen was zo'n koers voor de binnenlandse economie ongewenst, ook was men bang zo'n hoge koers ten opzichte van de dollar niet vol te kunnen houden. Anderzijds zou een koers van 70 frank of \$ 4,64 volgens de Treasury een garantie zijn voor het inzakken van het goudblok. Besloten werd daarom de koers te laten fluctueren tussen de 73 en de 77 frank of \$ 4,81 en \$ 5,07, een koers die zweefde rond de steeds als veel te hoog beschouwde pariteit van \$ 4,86.²³⁸ Zo was een labiel monetair evenwicht ontstaan dat versterkt moest worden door prijsaanpassingen in de goudlanden, maar daar kwam steeds minder van terecht.

In geen van de goudlanden slaagde men er ook maar enigszins in, de prijsachterstand die men door de depreciaties had opgelopen, via een deflatie-politiek goed te maken. In Nederland stegen de kosten van levensonderhoud in 1933 ten gevolge van allerlei protectionistische maatregelen die men vooral ten gunste van de landbouw had moeten nemen.²³⁹ Wel daalde de BBP-deflator in 1933 met enige punten (-3,9), maar dat was onvoldoende om de daling van de uitvoerprij-

zen met bijna 9% bij te houden. Als we de ontwikkeling van de invoerprijzen (-10,7%) vergelijken met de BBP-deflator, dan blijkt dat er nog steeds van verstarring van het binnenlands prijspeil sprake was.²⁴⁰ De positie van het Nederlandse bedrijfsleven ging er hierdoor, nog afgezien van nieuwe protectionistische maatregelen bij de handelspartners, in 1933 op de internationale markten slechts verder op achteruit. In 1934 daalden de kosten van levensonderhoud met 3,4%, wat opnieuw onvoldoende zou blijken om de bestaande positie ook maar te handhaven gegeven de forse daling van het pond in de tweede helft van het jaar.²⁴¹ Ook de BBP-deflator (-0,6) was te klein om de daling van de uitvoerprijzen (-3,8%) bij te houden. De verstarring van de binnenlandse prijzen duurde voort.²⁴² De halfslachtige deflatiepolitiek, waarbij enerzijds gestreefd werd naar een algemene prijsdaling, anderzijds bedrijfstakken die door die daling ten onder dreigden te gaan door prijsverhogende maatregelen gesteund werden, bleek volstrekt ineffectief.²⁴³ In het meest gunstige jaar wist een goudland enige procentpunten in te lopen op de prijsachterstand die met het sterlingblok was opgelopen, in het daarop volgende jaar zakte het pond weer wat en kon men van voren af aan beginnen. Inflatie in het sterlingblok bleef nog steeds achterwege.²⁴⁴

2.4.4 België devalueert

De dollar was tot een zeer laag niveau gedevalueerd, maar door de politiek van de Britse Treasury, die het pond kunstmatig hoog hield, was er toch een labiel evenwicht ontstaan. Vanaf september 1934 zakte het pond langzaam door de ondergrens van 73 Franse frank, die de Treasury in april had vastgesteld.²⁴⁵ De oorzaak van deze depreciatie die tegen de wens van de Treasury inging, moet gezocht worden in de overtuiging bij vele speculanten dat de dollar verder zou devalueren en dat het pond dan zou volgen.²⁴⁶ In maart 1935 werd in Amsterdam een sterling-koers van f 6,87 bereikt, hetgeen minder was dan de 70 Franse frank die volgens de Treasury het goudblok teniet zou doen.²⁴⁷ In België zakte het pond, oorspronkelijk 175 Belgische frank, onder de psychologische grens van 100 frank. Niemand twijfelde er nu meer aan dat België zou devalueren.²⁴⁸ In Londen rekende men er op dat het hele goudblok dan zou volgen. Ook in Nederland begonnen ondernemers zich in te dekken tegen devaluatie, door het opnemen van goudclausules in hun contracten.²⁴⁹ Politiek Den Haag dacht er anders over. De Britse gezant Montgomery kreeg van Ries, de Thesaurier-Generaal, te horen dat in Nederland pas als het als laatste goudland over zou blijven de noodzaak te devalueren zou worden ingezien, omdat ... "die-hards such as Dr Trip would fight to the last trench..."²⁵⁰

In België kwam het in maart 1935 inderdaad tot een devaluatie, maar de val van het pond vanaf september 1934 was niet meer dan een

aanleiding. De oorzaken moeten veeleer gezocht worden in de bancaire crisis van 1934 en sociale onrust die een verdere deflatie onmogelijk maakte. Al in april 1934 was er een campagne in de pers begonnen, waarin gepleit werd voor een devaluatie van de frank.²⁵¹ Prof. L.H. Dupriez, een invloedrijk econoom van de Universiteit van Leuven, wees er op dat bij alle eerdere ervaringen met devaluaties de prijzen in de landen met een papieren standaard zich door inflatie hadden aangepast. Nu waren de sterling-prijzen stabiel, wat betekende dat de goudlanden hun prijzen moesten verlagen. De ongelijke weerstand tegen prijsdaling leidde ertoe dat na vier jaar deflatie de kosten/prijsstructuur volkomen scheef was. De lonen hadden een minimum bereikt en een verdere prijsdaling zou volgens Dupriez slechts tot een lagere produktie, grotere werkloosheid en een lagere belastingopbrengst kunnen leiden. Een devaluatie, niet bedoeld om België een exportvoorsprong te geven, maar om de kosten/prijsstructuur te herstellen, was de enige uitweg.²⁵²

In België bestond sinds de depreciatie van het pond een zeker wantrouwen tegen de banken (§ 2.3.2.). In 1934 zou dit wantrouwen weer toenemen, hetgeen zich uitte in een vergrote bankbiljettencirculatie en een afbrokkelende goudvoorraad.²⁵³ Het steeds sluimerend wantrouwen tegen de banken werd versterkt toen op 28 maart 1934 de grote, socialistische Banque du Travail zijn loketten moest sluiten. Bij andere banken werkte dit het opvragen van deposito's in de hand.²⁵⁴ Ook de politieke stabiliteit, die in 1933 had bijgedragen tot herstel van vertrouwen, ging in 1934 verloren. De begroting dreigde weer een fors tekort te gaan vertonen en nieuwe bezuinigingen riepen steeds meer weerstand op. Niet langer beperkte deze zich tot de socialisten, die met hun Plan van de Arbeid een stimuleringsbeleid propageerden, ook de christen-democratische factie binnen de katholieke partij had bezwaren. Zelfs de banken voelden weinig meer voor Jaspars bezuinigingspolitiek en wierpen zich op als pleitbezorgers van een devaluatie.²⁵⁵ Over deze tegenstellingen struikelde in juni het kabinet de Broqueville, hetgeen tot een nieuwe daling van de aandelenkoersen op de Brusselse beurs leidde en daardoor de banken verder in problemen bracht.²⁵⁶ Een herstel van het kabinet, nu met de minder strikte christen-democraat Sap op Financiën, kon het vertrouwen niet in voldoende mate herstellen.

In augustus deed de regering een poging om de banken door steun aan en reorganisatie van de gehele bedrijfstak uit de moeilijkheden te halen. De overheid schiep de mogelijkheid om bevroren kredieten tot 2 miljard frank (140 miljoen gulden) weer vlottend te krijgen, door ze via een omweg te belenen, in de hoop dat zo de kredietverlening aan het bedrijfsleven hersteld zou worden. In dezelfde maand werd het dubbele banksysteem verboden. De banken moesten gesplitst worden in een houdstermaatschappij en een kredietbank. Deze maatregel leek

ingrijpender dan hij was, want een personele unie tussen een bank en een houdstermaatschappij bleef mogelijk, bovendien was het niet verboden dat zo'n houdstermaatschappij een bank bezat. Met de hele operatie werd dan ook niet meer beoogd dan het op een fiscaal aantrekkelijke wijze mogelijk maken van reorganisaties.²⁵⁷ In augustus en september leken de regeringsmaatregelen vruchten af te werpen en leek het bankwezen zich te herstellen, maar dit herstel kon slechts van korte duur zijn. Twee gebeurtenissen deden het vertrouwensherstel teniet. In de eerste plaats begon in deze periode de hernieuwde val van het pond, iets waar de Belgische economie extreem gevoelig voor was. Bovendien werd rond deze tijd duidelijk dat de belangrijke Algemeene Bankvereniging, nauw verbonden met de katholieke partij, in de problemen zat door de ontwikkelingen van de laatste jaren en door jaren van ondeskundig beleid. Het nauwelijks herstelde vertrouwen in het bankwezen bleek tegen deze ontwikkelingen niet bestand en opnieuw moest de Nationale Bank een aanzienlijk goudverlies accepteren. Het publiek begon weer op te potten en deed dit in belangrijke mate in vreemde coupures, waardoor de banken hun liquiditeit en de Nationale Bank zijn goudvoorraad zagen slinken.²⁵⁸

Van de politiek leek geen oplossing van de problemen te verwachten. Het toch al weinig enthousiast onthaalde kabinet de Broqueville ging begin november aan interne verdeeldheid ten gronde. Enige dagen later kwam er een nieuwe katholiek-liberale coalitie onder leiding van de katholiek Theunis tot stand. Een aantal bekende bankiers en financiers werd opgenomen in dit kabinet, dat zich ten doel stelde de gouden standaard te redden. Het kreeg de bijnaam "de regering der bankiers" mee. Bij het grote publiek, dat meer en meer belangstelling toonde voor het alternatief voor deflatie, het Plan van de Arbeid, kon de regering geen vertrouwen winnen.²⁵⁹ In januari dwong stakingsdreiging en oppositie van de monarch de regering af te zien van verdere loonsverlagingen. De jonge Koning Leopold III was niet bereid mee te werken aan loonsverlagingen indien daar geen verlaging van de kosten van levensonderhoud tegenover stond.²⁶⁰

Voor de exporterende bedrijfstakken gold dat hun prijzen in belangrijke mate verder verslechterden door de val van het pond. In januari 1935 kwam het Britse blad "The Economist" met een bijlage van Sir Henry Strakosch, waarin deze uiteenzette hoezeer de verstarring van de binnenlandse prijzen de goudlanden in de problemen bracht. Hij toonde aan dat deze landen er slechter voorstonden dan welk land ook dat de gouden standaard verlaten had. Zijns inziens was het goudblok een blok aan het been voor mondiaal herstel en hij sprak de hoop uit dat deze landen van de dwalingen huns weegs zouden terugkeren.²⁶¹ De Leuvense economen Baudhuin en Dupriez werden door dit artikel nog

eens versterkt in hun overtuiging dat de monetaire politiek uitzichtloos was, wat ertoe leidde dat de bekendste economen van het land openlijk tot devaluatie opriepen.²⁶² De banken werden ondertussen geconfronteerd met een steeds wantrouwendere publiek, de Nationale Bank verloor goud en een verscherpte deflatie-politiek was door dreigende sociale onrust onmogelijk. De kaspositie van de private banken was zodanig dat deze geheel in dreigden te zakken. Wel was de goudvoorraad van de Nationale Bank nog groot, maar dat kon onder de gegeven omstandigheden onmogelijk nog lang duren. De regering besloot daarom 18 maart 1935 over te gaan tot een beperkte deviezencontrole. Voor de regering, die was aangetreden met als voornaamste doel de munt te redden, was dit een teken dat haar politiek mislukt was en zij trok daaruit de politieke consequenties.²⁶³ De regering van nationale eenheid, onder leiding van de katholieke Paul van Zeeland, die enige dagen later aantrad, ging over tot een devaluatie van de frank volgens de ideeën van Dupriez. De Leuvense hoogleraar berekende het devaluatie-percentage op 28% aan de hand van een vergelijking van de kosten van levensonderhoud in België en Groot-Brittannië. Niet een vergroting van de export, maar een herstel van de prijs/kostenverhouding was het doel van de devaluatie, vooral ten behoeve van het internationaal opererende bedrijfsleven.²⁶⁴ De handelspartners werd beloofd dat de Belgische export niet door verscherpte prijsconcurrentie zou trachten zijn marktaandeel te vergroten. De Belgische exportprijzen zouden in vreemde valuta op peil gehouden worden, waardoor die in franken met 39% zouden moeten stijgen.²⁶⁵ De binnenlandse prijzen moesten juist in franken zoveel mogelijk op peil blijven, waardoor het internationale bedrijfsleven door starre kosten bij stijgende prijzen, uit het slop getrokken kon worden en de rentabiliteit – 70% van dat deel van het bedrijfsleven leed volgens Van Zeeland verlies – kon worden hersteld.²⁶⁶

2.4.5 Colijn en de gouden standaard

In april 1935, na de Belgische devaluatie, begon een aanval tegen de gulden, gevoed door de overtuiging bij steeds grotere groepen dat een devaluatie de enige uitweg uit de depressie zou blijken. Vooral bedrijfstakken die last kregen van versterkte concurrentie uit België, de industrie in het zuiden en in Twente (en daarmee een belangrijk deel van de RKSP), maar ook de Rotterdamse haven, die de concurrentiekracht van Antwerpen gevaarlijk zag toenemen, wilden nu van de gouden standaard af.²⁶⁷ De scheepvaart, de Indische cultuurondernemers en Koninklijke Olie, bedrijven en bedrijfstakken die steeds met sterling-prijzen te maken hadden, wilden dat al veel langer. Tegen een devaluatie waren de Amsterdamse bankiers, die bang waren dat een muntontwaarding het aanzien van Amsterdam als internationaal financieel centrum zou schaden.²⁶⁸

Ries had beweerd dat Nederland slechts als het als laatste goudland zou overblijven de noodzaak om te devalueren zou inzien. Maar na de Belgische devaluatie verloor de Nederlandsche Bank goud, zo'n 200 miljoen gulden in drie maanden tijd.²⁶⁹ De minister van Economische Zaken, de katholiek Mr. M.P.L. Steenberghe, die de zieke Verschuur was opgevolgd, had steeds kritisch gestaan tegenover de monetaire politiek en had bij zijn aantreden met Colijn afgesproken dat hij die politiek zodra dit actueel zou worden, ter discussie mocht stellen.²⁷⁰ Zo'n moment achtte hij nu gekomen en hij gaf Hirschfeld opdracht er een nota over te schrijven. Hirschfeld schetste een somber beeld van de Nederlandse economie bij ongewijzigd beleid. De steun aan het bedrijfsleven door protectionistische maatregelen, subsidies, overheidsmonopolies etc. belemmerde de aanpassing, maar het opgeven van die steun zou de werkloosheid gevaarlijk vergroten. De kosten/prijsstructuur, aldus Hirschfeld, was zwaar beschadigd, het landbouwcrisisfonds vertoonde zulke tekorten dat rekening gehouden moest worden met een verdere afwenteling van de lasten op het publiek. Bovendien verloor de Nederlandsche Bank goud. Wel was dit goudverlies nog geen acuut gevaar, maar juist daarom moest er nu gedevalueerd worden. Het enige bezwaar dat nog tegen een devaluatie bestond, een verslechterende concurrentiepositie van Duitsland op de Nederlandse markt en een daarmee nog moeilijker sluitend te krijgen clearing (§ 2.5), verwierp Hirschfeld omdat die Duitse concurrentiepositie door de devaluaties elders toch niet te handhaven zou zijn. Steenberghe kon volledig instemmen met Hirschfelds analyse en zond diens nota onder eigen naam aan de Ministerraad.²⁷¹

De leider van de regering, Dr. Hendrik Colijn, had zich opgeworpen als de sterke man, die Nederland met vaste hand door de depressie zou leiden en daarbij de gaafheid van de gulden zou redden. Meer dan wie ook, meer zelfs dan Trip die zo trots had uitgeroepen: "Wij zijn geen muntvervalsers",²⁷² werd Colijn gezien als de personificatie van de gevoerde monetaire politiek.²⁷³ Op 15 april kwam er een reactie op Steenberghe's nota in de vorm van een tegennota op naam van Colijn, waarin een devaluatie werd afgewezen omdat zo'n politiek slechts kon leiden tot een binnenlandse prijsstijging, die de voordelen op korte termijn op lange termijn teniet zou doen. Voordelen waren er niet aan verbonden. De export zou niet toenemen want dat zou overal op protectie stuiten, de prijzen zouden niet verbeteren want een binnenlandse prijsstijging zou dit teniet doen. Kortom, een devaluatie zou slechts afleiden van het eigenlijke doel: een werkelijke aanpassing door deflatie.²⁷⁴

De theorie dat een verzwakking van de gulden onmiddellijk tot een compenserende inflatie leidt, houdt impliciet de veronderstelling in dat een verstarring in de prijsstructuur niet bestaat of dat deze slechts relevant is bij een neerwaartse prijsbeweging. Voor geen van beide opvat-

tingen bestaat enige aanwijzing, theoretisch noch empirisch. Integendeel, zelfs bij de hyperinflatie die de waarde van de mark in de eerste jaren van het interbellum tot nul reduceerde, was de prijsstijging minder dan de parallelle depreciatie. Uitgaande van de veronderstelling dat het Nederlandse bedrijfsleven op zijn internationale markten over het algemeen prijsaanpasser was, zou een devaluatie tot verhoogde prijzen voor de exporterende bedrijven leiden, hetgeen bij relatief starre binnenlandse prijzen herstel van de rentabiliteit tot gevolg zou hebben. Voor Colijn leek een devaluatie echter uitgesloten en ook zijn minister van Financiën, de vrijzinnig-democraat Oud, wees zo'n stap van de hand. Oud meende dat zoiets tot financiële chaos zou leiden. Steenberghe's voorstel om te devalueren werd dan ook in het kabinet verworpen en de minister trok daaruit de politieke consequenties, zoals dat toen gebruikelijk was.²⁷⁵

Colijn, zo is het beeld dat nog steeds van hem leeft, stond pal als het erom ging de gouden standaard te handhaven, maar er is een aantal redenen om die visie in twijfel te trekken. Als opvolger van Steenberghe benoemde Colijn (gegeven het extra-parlementaire karakter van zijn kabinet kon hij dat doen zonder overleg met de RKSP-fractie) de Limburgse industrieel Ir. H.C.J.H. Gelissen, een voorstander van een devaluatie.²⁷⁶ Hoewel Gelissen een welhaast afgodische bewondering voor Colijn had,²⁷⁷ ware het logischer geweest indien Colijn een katholiek voorstander van de gouden standaard had benoemd. Gelissen werd bereid gevonden toe te treden tot het kabinet, op voorwaarde dat de vaste lasten voor het bedrijfsleven teruggedrongen zouden worden, maar vooral nadat Colijn hem gezegd had dat ook hij, Colijn, een devaluatie niet meer te vermijden achtte.²⁷⁸ Tegen de Britse gezant ging Colijn nog verder. Hem vertrouwde hij toe dat hij meende dat het beter geweest was, indien in september 1931 de gulden het pond had gevolgd. Natuurlijk voegde hij hieraan toe dat hij een devaluatie nu geen oplossing achtte, maar hij kon dan ook moeilijk tegenover de Britse gezant zijn eigen politiek onder vuur nemen.²⁷⁹ Ten slotte, het document dat steeds wordt aangehaald als zijnde hét antwoord van Colijn op de plannen van Steenberghe, de nota van 15 april. Deze is vermoedelijk tot stand gekomen zonder of slechts met geringe bemoeienis van Colijn. De toen 65-jarige minister-president had toen de nota uitkwam net het ziekenhuis na een operatie verlaten en zou zijn werkzaamheden pas op 23 april hervatten.²⁸⁰

Vlak vóór de ministercrisis waarvan Steenberghe het slachtoffer werd, was Aalberse, de fractievoorzitter van de RKSP in de Tweede Kamer, er vast van overtuigd dat de regering tot een devaluatie over zou gaan, maar hij zag een enorm politiek probleem: "Hoe", zo schreef Aalberse in zijn dagboek, ... "het kabinet Colijn, dat als zijn voornaamste taak beschouwde het gaafhouden van den gulden, dan (in



De minister van Economische Zaken, Dr. Ir. H.C.J.H. Gelissen (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC)

geval van een devaluatie H.K.) rustig kan blijven zitten begrijp ik niet. Maar Colijn meent nu eenmaal dat een ander Ministerie dan het zijne onmogelijk is.”²⁸¹ Een reëel probleem bestond hier zonder twijfel. Op basis van de verkiezingsuitslag van 1933 was er nauwelijks een ander kabinet mogelijk dan het zittende en slechts weinigen zullen er na de Provinciale Statenverkiezingen van mei 1935 voor gevoeld hebben de kiezers te raadplegen. De bij die verkiezingen voor het eerst deelnemende NSB van Ir. A. Mussert wist, tot schrik van velen, meteen 8% van de stemmen te veroveren. De beide niet-confessionele coalitiepartijen werden door de NSB in de schaduw gesteld en vier van de vijf regeringspartijen verloren een deel van hun aanhang. Ook Colijn zelf verloor. De winst die zijn ARP in 1933 had weten te boeken door hem als de sterke leider naar voren te schuiven ging verloren. Kennelijk keken degenen die behoefte hadden aan een sterke man in 1935 niet meer naar Colijn maar naar Mussert. Weliswaar schreef Colijn in een brief aan de Gouverneur-Generaal van Nederlands Indië, Jhr. Mr. B.C. de Jonge, dat hij in geval van een conflict het meest zou voelen voor kamerontbinding, maar toen dit een maand later aan de orde kwam liet hij die mogelijkheid wijselijk buiten beschouwing.²⁸²

Naar de toenmalige politieke mores was het onmogelijk het kabinetsbeleid op een kernpunt als dat van de gouden standaard te wijzigen en daarna aan te blijven. Indien de hierboven gegeven aanwijzingen juist zijn en Colijn van de gouden standaard afwilde, dan had hij net als Theunis in België af moeten treden. Bovendien valt het sterk te betwijfelen of hij zijn minister van Financiën Oud en diens Vrijzinnig Democratische Bond voor zo'n koerswijziging had kunnen winnen. Devalueren en aanblijven kon Colijn slechts indien de devaluatie een ongeluk was en hij zijn handen in onschuld kon wassen. In juli 1935 laadde Colijn de verdenking op zich weinig moeite te hebben gedaan om zo'n ongeluk uit de weg te gaan.

In zijn brief aan De Jonge gaf Colijn er blijk van goed op de hoogte te zijn van de sterke oppositie binnen de RKSP tegen zijn beleid. Maar, zoals Aalberse al dacht, was er in Colijns ogen geen politiek alternatief voor zijn kabinet.²⁸³ Binnen de RKSP kwam er inderdaad steeds meer verzet tegen het kabinetsbeleid. Niet alleen de zuidelijke industrie maakte bezwaren, ook de arbeidersaanhang verzette zich tegen de voortgaande bezuinigingen, die de lonen steeds verder aantastten terwijl de vaste lasten op peil bleven. De RKSP eiste een wettelijke verlaging van die lasten als huren en pachten en Colijn moest dit Gelissen toezeggen.²⁸⁴

In deze sfeer van onvrede zou half juli een kamerdebat gehouden worden over een nieuwe bezuinigingsronde van het kabinet. De meerderheid van de RKSP-fractie wilde het kabinet nu naar huis sturen om-

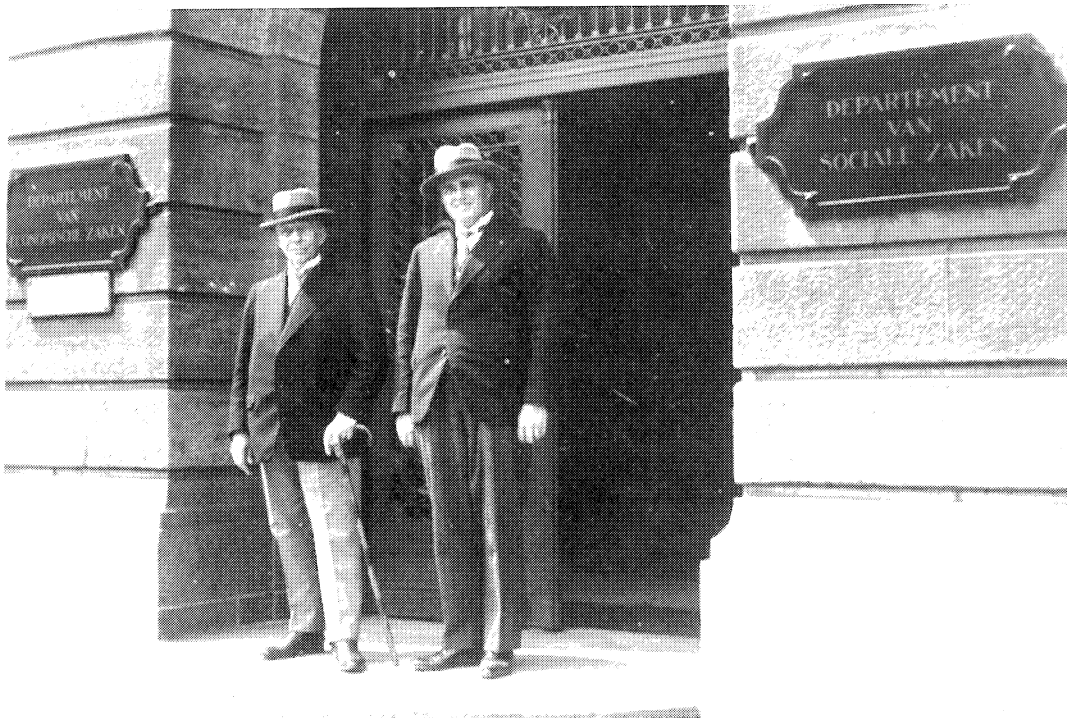
dat het opnieuw onvoldoende deed om de vaste lasten te verlagen. Aalberse voelde daar weinig voor. Na een crisis, zo meende hij, zou hij een formatieopdracht krijgen waarin hij slechts kon falen, zodat Colijn en zijn ploeg na enige tijd op het groene kussen zouden terugkeren. Behalve dat dit de politieke positie van de RKSP zou verzwakken, bestond het gevaar dat de val van het kabinet tot een run op en val van de gulden zou leiden, waarvan de katholieken dan de schuld zouden krijgen. Aalberse stelde zijn fractie voor Colijn in het debat een kans te geven. In zijn toespraak zou hij oproepen tot een systematische deflatie zoals Brüning die in Duitsland had gevoerd, hetgeen o.a. een grondiger aanpak van de vaste lasten inhield. Afhankelijk van Colijns antwoord, zou de fractie daarna over het lot van het kabinet beslissen.²⁸⁵ Naar aanleiding van dit voorstel van Aalberse schreef "De Economist" dat geen enkele groepering een devaluatie in koelen bloede op zich durfde nemen en dat de RKSP-leider via zo'n consequente deflatiepolitiek een noodzaak tot devaluatie wilde forceren.²⁸⁶ Of Aalberse, die van economie weinig kaas gegeten had, dit wilde is onduidelijk; wel is duidelijk dat veel van zijn partijgenoten dat wilden en ze waren niet de enigen. De katholieken gaven Colijn nog een kans, maar hij wees die zonder meer van de hand. Terwijl hij zich er goed van bewust was hoe wankel de coalitie was, liet de minister-president weten zich grondig te ergeren aan de kritiek van de katholieken en een motie van vertrouwen te eisen als teken dat dezen zich weer achter zijn kabinet schaalden. In een later stadium bracht Colijn een wijziging aan in de notulen, zodat in de Handelingen van de Kamer niets anders te vinden is dan de vraag om het stopzetten van ondermijnende kritiek. De in de Nederlandse parlementaire geschiedenis ongekende motie van vertrouwen werd weggemoffeld.²⁸⁷ Aalberse wist niet beter of zo'n motie werd gevraagd en wel van de katholieken, want zonder hen was een meerderheid zeker niet te vinden. Of Colijn zo'n motie echt wilde doet niet zo veel terzake. In een periode waarin hij wist bij de grootste coalitiepartner slecht te liggen, sloeg hij in het parlement een voor een minister-president wel erg harde toon aan tegen die grootste coalitiepartij. Net als Aalberse kon Colijn bedenken, dat een formatie Aalberse weinig kans van slagen zou hebben en dat hij daarna zelf wel weer terug zou keren.²⁸⁸ Tevens zal hij zich net als Aalberse gerealiseerd hebben, dat de val van zijn kabinet de gulden in gevaar zou brengen. Een mislukte formatie Aalberse, waardoor de RKSP een fors prestigeverlies zou leiden, moet Colijn welkom zijn geweest, maar indien hij de gulden perse wilde redden was zijn politiek spelen met vuur. De conclusie is duidelijk. De kabinetscrisis die volgde op het afwijzen van het idee van een motie van vertrouwen door Aalberse kan slechts op twee wijzen verklaard worden: of Colijn heeft een val van de gulden willen forceren om daarna politiek versterkt en met een economisch betere uitgangspositie terug te keren,

of hij heeft voor een politicus van zijn kaliber ongelooflijk geblunderd.

Aalberse stond geen motie van vertrouwen toe, maar beloofde het kabinet niet te zullen laten vallen. Colijn forceerde toen de breuk door mee te delen dat hij de Koningin wilde raadplegen en verzocht om schorsing.²⁸⁹ Twee dagen later, op 25 juli, vroeg het kabinet ontslag. Dezelfde dag schreef Colijn dat hij een formatie Aalberse weinig kans van slagen gaf.²⁹⁰

Direct nadat Colijn aangegeven had naar de Koningin te zullen gaan begon de Nederlandsche Bank goud te verliezen. Al op woensdag 24 juli bedroeg dit verlies aan goud en deviezen niet minder dan 62 miljoen gulden. De directie van de Nederlandsche Bank besloot de gouden deviezenafgifte te staken zodra de totale goud- en deviezenvoorraad, die 688 miljoen gulden bedroeg, beneden de 500 miljoen zou zakken. Drie dagen paniek als op woensdag de 24^e zouden voldoende zijn om een devaluatie te bewerkstelligen.²⁹¹ Haast was daarom geboden wilde men de gouden standaard redden, maar Colijn aarzelde twee dagen voor hij ontslag nam. De Koningin was er kennelijk veel aan gelegen de gulden gaaf te houden, want zij zette vaart achter de formatie. In plaats van zoals gebruikelijk alle fractievoorzitters in de Tweede Kamer te raadplegen, vroeg zij slechts advies aan de beide Kamervoorzitters en de vice-president van de Raad van State. Al op 26 juli werd Aalberse tot formateur benoemd, met de onmogelijke opdracht een parlementair kabinet op een zo breed mogelijke grondslag te formeren. Binnen enkele dagen moest hij uitsluitsel geven over zijn opdracht.²⁹² Aalberse sprak even met de SDAP, maar RKSP en SDAP hadden samen geen meerderheid en een derde coalitiegenoot leek niet snel gevonden te kunnen worden. Al op 27 juli, daags nadat hij zijn opdracht ontvangen had, gaf Aalberse deze weer terug. Colijn had hem de schuld van een kabinetscrisis in de schoenen geschoven; het zou hem niet overkomen ook de schuld van de val van de gulden te krijgen. Maandag 29 juli werd Colijn tot formateur benoemd, waarna de uitstroom van goud onmiddellijk tot staan kwam. Op 30 juli kwam een nieuw kabinet, het derde kabinet Colijn tot stand, een kabinet dat in weinig afweek van het vorige.²⁹³ De Nederlandsche Bank had 130 miljoen gulden aan goud en deviezen verloren en de gestelde grens was op 58 miljoen na bereikt. Enige dagen vertraging zou de gouden standaard teniet gedaan hebben. De grote haast die nodig was om dat te voorkomen, ging uit van Aalberse en van Koningin Wilhelmina.

Indien het Colijns opzet was een devaluatie van de gulden te forceren en politiek versterkt uit de strijd te voorschijn te komen, dan is zijn opzet in alle opzichten mislukt. De gouden standaard bleef nog ruim een jaar overeind en de RKSP, die nu wist dat met een crisis niets te bereiken viel, werkte verder contre-coeur mee aan Colijns derde kabinet.²⁹⁴



Minister-president Colijn met zijn nieuwe minister van Economische Zaken, Mr. M.P.L. Steenberghe (1934). (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC)



De ministers verlaten de Kamer nadat minister-president Colijn in aanvaring is gekomen met de voorzitter van de RKSP-fractie, Mr. P.J.M. Aalberse (juli 1935). Op de voorgrond de RKSP-ministers Van Schaik (Justitie) en Deckers (Defensie), op enige afstand gevolgd door Colijn en Oud. Tussen de beide laatsten is minister Gelissen nog zichtbaar. (Spaarnestad Fotoarchief/NFGC).

Het enige economische effect van de gehele episode was dat de tot dan toe technisch sterke gulden zwak kwam te staan en dat de banken, tot dan toe gezond, enigszins illiquide begonnen te worden.²⁹⁵ Na de juli-crisis bleef het kabinet de gulden verdedigen, maar de toon waarop Colijn zich verzette tegen een devaluatie, was niet erg fel meer en Duitse diplomaten vonden hem niet langer overtuigend. Zelfs Trip zou nu twifelen aan de haalbaarheid van zijn politiek.²⁹⁶ De Britse gezant in Den Haag, Sir Hubert Montgomery, meende zelfs dat de Nederlandse regering geen economisch beleid meer had. Alles wat ze deed was star vasthouden aan de gouden standaard en tegen beter weten in hopen dat een devaluatie voorkomen kon worden, zo schreef hij Londen.²⁹⁷

Inmiddels had het Britse egalisatiefonds zijn greep op de situatie herkregen. De speculatie tegen de goudvaluta die volgde op de val van de Belgische frank, dreef het pond weer op tot *f* 7,33 in augustus, om daarna tot september 1936 te fluctueren tussen *f* 7,25 en *f* 7,42 of 74 en 76 Franse frank. De Treasury hield het pond weer binnen de marges die zij had gesteld om het goudblok overeind te houden.²⁹⁸ Een verdere val van het pond ten opzichte van de overgebleven goudvaluta en daarmee een nog verder uiteengroeien van de prijsverhoudingen, werd zo voorkomen. Londen zorgde er voor dat het bedrijfsleven uit de goudlanden nog enigszins kon meeconcurreren op de internationale markten. Het doel was te voorkomen dat die valuta onder een zodanige druk zouden komen te staan, dat dit dwong tot devalueren. Nu het dieptepunt van de depressie gepasseerd leek, werd er van diverse kanten aangedrongen op een vrijere handelspolitiek, muntstabilisatie en een weer vrijer vloeien van internationale kredietstromen. Frankrijk stuurde aan op een internationale overeenkomst over stabiele wisselkoersen, maar Londen voelde voorlopig niets voor de Franse plannen.²⁹⁹ Ten opzichte van de dollar was het pond overgewaardeerd, maar dat moest geaccepteerd worden om een inzakken van het goudblok te voorkomen. Zolang dit wankel evenwicht bestond dacht Londen er niet aan de koersen te stabiliseren.

In Frankrijk wonnen de linkse partijen de kamerverkiezingen van 3 mei 1936, waardoor op 6 juni een regering onder leiding van de socialist Léon Blum tot stand kwam. Grote sociale onrust maakte duidelijk dat de arbeiders meteen de vruchten van hun overwinning wilden plukken. De regering ging er daarom toe over behoorlijke maar dure sociale wetgeving op stapel te zetten. De vakbonden konden forse loonsverhogingen binnenslepen. Blum en zijn socialisten wilden niet van de gouden standaard af, maar al snel bleek dat die bij alle kostenverhogende maatregelen niet te handhaven zou zijn. Een devaluatie van de frank werd onvermijdelijk. Dat dan de gulden zou volgen werd ook door

Colijn en zelfs door Trip niet meer betwijfeld.³⁰⁰ Op 23 september 1936 verscheen Jacques Rueff als afgevaardigde van de Franse regering bij Colijn om deze mee te delen dat het zover was. Frankrijk zou devalueren en de Fransen zouden samen met Groot-Brittannië en de Verenigde Staten een accord sluiten over de monetaire politiek.³⁰¹ Dit accord, de zogenaamde Tripartite-overeenkomst, hoort in elk boek over deze periode genoemd te worden, maar zou volstrekt onbelangrijk blijken. Het was slechts bedoeld om de Franse publieke opinie, die nog steeds tegen een devaluatie was, met het idee te verzoenen.³⁰² Nederland moest nu ook devalueren, omdat de goudvoorraden niet meer opgewassen zouden blijken tegen de speculatiegolf die te verwachten viel. Economisch was het voor Nederland onzin om in een devaluatie in België geen en in een devaluatie in Frankrijk wel aanleiding te zien om zelf te devalueren.

Toen het pond in 1931 deprecieerde had niemand een idee van de consequenties van die stap en verwachtte men een compenserende inflatie in het sterlinggebied.³⁰³ Toen de dollar in 1933 devalueerde ging dat gepaard met een bewuste inflatoire politiek, die in Europa zoveel wantrouwen wekte dat slechts weinigen er iets voor voelden de Amerikaanse politiek te volgen. Pas de devaluatie van de Belgische frank bracht de discussie over de gevoerde monetaire politiek in het centrum van de politieke belangstelling. Een bewuste devaluatie was om politieke redenen onmogelijk en een ongeluk forceren wilde niet lukken. Achter België kon de Nederlandse regering zich ook moeilijk verschuilen, gegeven de hautaine toon die in Nederland, sinds 1830 steeds wordt aangeslagen zodra België ter sprake komt. Achter Frankrijk kon zij dat wel. Nederland, dat na de Belgische devaluatie nog anderhalf jaar bleef doormodderen met de volle gouden standaard, maakte van de gelegenheid die de Franse depreciatie bood prompt gebruik. Op 27 september 1936 werd de gulden losgemaakt van zijn koers van 0,6048 gram fijn goud, een koers die hij met een onderbreking gedurende de Eerste Wereldoorlog sinds 1875 had gekend.³⁰⁴

2.5 Nederland en de inconvertibele Reichsmark

2.5.1 *De inconvertibele Reichsmark, 1931-1932*

In de bovenstaande paragrafen is slechts aandacht besteed aan de monetaire verhoudingen ten opzichte van landen met een vrij betalingsverkeer. Duitsland, de belangrijkste economische relatie van ons land, hoorde sinds de zomer van 1931 niet langer tot die groep landen. Wilen we een juist beeld krijgen van de monetaire verhoudingen tussen Nederland en zijn belangrijkste handelspartners, dan moet nu de ontwikkeling van de monetaire en financiële situatie in Duitsland geschetst

worden en onderzocht worden hoe Nederland de problemen die deze ontwikkeling gaf, probeerde op te vangen. Uiteindelijk zou de situatie in Duitsland uitlopen op volstrekt gebilateraliseerde verhoudingen gereguleerd door clearing. De omvang van de uitvoer naar Duitsland werd daardoor afhankelijk van de invoer uit dat land en die invoer was weer afhankelijk van de economische situatie in Nederland, de Nederlandse handelspolitiek en van Duitse exportbevorderende maatregelen.

Duitsland hield de goudwaarde van de Reichsmark op peil, maar combineerde deze politiek met deviezencontrole. Al in augustus 1931 lieten Luther, landbouwminister Schiele en verschillende andere Duitse autoriteiten blijken dat zij die deviezencontrole ten behoeve van de Duitse economie wilden gebruiken om luxe-invoer te weren, door de toewijzing van deviezen afhankelijk te stellen van de aard van de te importeren produkten. Trendelenburg, de gezaghebbende Staatssekretär in het Reichswirtschaftsministerium, wees zo'n politiek af. Hij was bang voor een reactie in Nederland, dat door zo'n systeem van deviezentoe-wijzing getroffen dreigde te worden.³⁰⁵ Nederland zou, wellicht gesteund door de Scandinavische landen en België, waarmee ons land net een economische overeenkomst had gesloten, de Duitse export grote schade kunnen toebrengen. Ook moest Duitsland er rekening mee houden dat het Nederland op allerlei conferenties over de afwikkeling van zijn schulden nog nodig zou hebben.³⁰⁶ Er werd besloten de deviezentoe-wijzing aan de importeurs te verrichten op basis van het deviezengebruik in 1931, zonder dat dit contingent werd ingedeeld naar landen of goederen. Hoe of waar hij de toegewezen deviezen wilde besteden was een zaak van de importeur. Zo zou geen van de handelspartners zich er over kunnen beklagen gediscrimineerd te worden.³⁰⁷ Al snel ontstonden er toch zulke klachten. Landen met een tekort op hun bilaterale handelsbalans met Duitsland eisten een preferentiële behandeling op het gebied van deviezentoe-wijzing en zetten hun argumenten kracht bij door clearingwetjes tot stand te brengen. Zwitserland eiste in oktober 1931 al clearing en ook in Frankrijk leefden toen al soortgelijke ideeën. Krachtig werd dit in Duitsland van de hand gewezen. Berlijn was zelfs bereid om een handelsoorlog met Zwitserland te riskeren, mocht dat land zijn plannen doorzetten.³⁰⁸

Trendelenburg verwierp clearing ten stelligste, hoewel hij het idee voor de hand vond liggen. Zo'n systeem, zo meende hij, kon pas ingevoerd worden indien de herstelbetalingskwestie geregeld zou zijn.³⁰⁹ Het Hoover-moratorium had deze slechts voor een jaar opgeschort en pas in de zomer van 1932 zou de conferentie van Lausanne dit probleem uit de wereld helpen. Tot die tijd moest de Duitse overheid er rekening mee houden dat diverse voormalige geallieerden de betalingen

volgens het Young-plan hersteld wilden zien. Indien Duitsland met zulke landen een clearingrekening zou hebben, zouden deze landen de Young-verplichtingen eenvoudig kunnen opnemen uit die rekening. Het enige wapen dat Duitsland daartegen zou hebben, was de eigen export stilleggen, hetgeen geen prettig vooruitzicht was. Clearing had nog een ander groot bezwaar voor Duitsland, namelijk dat de bilaterale handelsrelaties die dit vereiste, niet pasten bij de traditionele structuur van de handel. Duitsland exporteerde vooral naar omringende industrielanden en importeerde vooral uit grondstoffen-producerende landen.³¹⁰ De deviezen die het overhield aan de export naar het ene gebied, had het nodig voor import uit het andere. Bij clearing zou met enige landen waarmee Duitsland traditioneel een actieve handelsbalans had wel een zekere overdracht van deviezen te regelen zijn, maar daaruit moesten, behalve de tekorten op de handelsbalansen met de grondstoffen-producerende landen, ook rentes en aflossingen over oude schulden betaald worden. Het leek bij de krimpende Duitse handel onwaarschijnlijk dat landen met een tekort op hun handelsbalans met Duitsland bereid zouden zijn tot voldoende vrije deviezenoverdrachten.

In Nederland begonnen zowel de overheid als het bedrijfsleven zich zorgen te maken over de deviezencontrole in Duitsland.³¹¹ De exporten naar Duitsland werden weliswaar nog volledig betaald, zo constateerde Verschuur begin december 1931, maar hij achtte het gevaar reëel dat dit niet lang meer zou duren.³¹² Net als in Zwitserland en Frankrijk begon in Nederland op de ministeries van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Financiën een onderzoek naar de mogelijkheid van clearing.³¹³ De wet die op beide ministeries in voorbereiding genomen werd, de Wet Internationaal Betalingsverkeer 1932, zou de regering de bevoegdheid geven clearingverdragen te sluiten met landen die het deviezenverkeer hadden beperkt, dan wel om autonoom zo'n clearing af te kondigen indien de handelspartner niet tot een goede regeling bereid was.³¹⁴

De deviezentoe wijzing in Duitsland was in 1931 voldoende om de sterk gekrompen invoer volledig te betalen.³¹⁵ Slechts de moeilijk te onderdrukken deviezensmokkel belemmerde een groei van de deviezenvoorraden van de Reichsbank. Begin 1932 werd bepaald dat Reichsmarkbiljetten die uit het buitenland Duitsland binnenkwamen niet meer in deviezen zouden worden uitgekeerd, maar gestort moesten worden op (slechts met toestemming van de Duitse autoriteiten in het binnenland te gebruiken) Sperrkonten. Als maatregel tegen smokkel van gelden via het reizigersverkeer bleek dit vrij effectief.³¹⁶ Nu begon de Duitse lopende rekening en daarmee de toestroom van deviezen echter te verzwakken. Ten gevolge van het gedaalde internationale

prijspeil, de versterkte Britse concurrentiepositie en het toenemend protectionisme ging de export er in 1932 met 42% op achteruit.³¹⁷ De Duitse autoriteiten zagen zich hierdoor genoodzaakt de deviezentoe-wijzing, die in januari en februari nog 75% van het verbruik in dezelfde maanden van 1931 bedroeg, te verminderen tot 50% in mei.³¹⁸ De invoer daalde in 1932 met 31% nominaal maar slechts met een kleine 11% reëel, hetgeen gegeven een reële daling van het nationaal inkomen met 9% betekent dat de invoervermindering voornamelijk te verklaren valt uit de verminderde koopkracht. Het is zeer de vraag of de deviezencontrole van veel invloed is geweest op de importen in 1932.³¹⁹ Ondanks dat riep de deviezencontrole in binnen- en buitenland steeds meer kritiek op. Het Reichsverband der Deutsche Industrie, dat steeds bang geweest was voor de gevolgen voor de export naar de omringende landen van discriminatie in de deviezentoe-wijzing, eiste in maart een differentiatie per produkt zodat de noodzakelijke grondstoffenimporten steeds onbelemmerd doorgang konden vinden. Gebrek aan deviezen zou er in enige gevallen al toe geleid hebben dat bedrijven orders niet konden uitvoeren omdat ze de benodigde grondstoffen niet konden krijgen.³²⁰ Een deviezentoe-wijzing per land werd door een aantal landen die niet gedevalueerd hadden geëist. Deze landen, waaronder Nederland, hadden moeite hun marktaandeel op de Duitse markt op peil te houden.

In Nederland ontstond in deze tijd een particulier plan tot goederenruil, waarmee de Nederlandse regering nooit accoord zou kunnen gaan, maar dat wel serieus genomen diende te worden in verband met het feit dat het zogenaamde Comité van Economisch Verweer de initiator was.³²¹ Dit comité, onder leiding van oud-minister F.E. Posthuma, was voortgekomen uit een boycotactie tegen Duitse produkten, waarmee de Nederlandse boeren in 1930 op Duitse maatregelen tegen de groeiende boterimport gereageerd hadden. Uit die periode had het goede contacten met de Duitse industrie overgehouden. Een sleutelrol in het comité speelde Dr. F.H. Fentener van Vlissingen, de directeur van de Steenkolenhandelsvereniging (SHV), een bedrijf dat voor 50% eigendom was van het Rheinisch Westfälische Kohlensyndikat en dat de monopolist was voor Duitse steenkool op de Nederlandse markt. Een kartel dat de Nederlandse steenkolenmarkt tussen de SHV en de Nederlandse mijnen had verdeeld, was verlopen en nu overspoelde Duitse steenkool de Nederlandse markt tegen afbraakprijzen. Door de kwantitatieve invoerbeperkingen die Duitsland sinds 1925 voor steenkool kende, konden de Duitse mijnen op de eigen markt een hoog prijspeil realiseren en 4 RM per ton heffen om de export te subsidiëren. Deze dumping maakte het de SHV mogelijk elk aanbod van de Nederlandse mijnen te onderbieden, hetgeen die mijnen ertoe bracht invoerbeperkende maatregelen te eisen.³²² De SHV moet zich gerealiseerd

hebben dat deze politiek slechts tot twee dingen kon leiden: of er zou gecontingenteerd worden zodra de Duits-Nederlandse handelsovereenkomst per 31 december 1932 afliep en Nederland ten aanzien van steenkool de handen vrij kreeg, of het zou tot een nieuw kartel moeten komen. Omdat de SHV en het Duitse kolensyndicaat kennelijk uit waren op een blijvend groter aandeel op de Nederlandse markt, poogde Fentener de Nederlandse boeren voor zijn karretje te spannen.³²³

In februari 1932 kwam het Comité van Economisch Verweer met een plan om extra deviezenruimte voor de uitvoer van Nederlandse landbouwprodukten te creëren door middel van extra steenkoleninvoer uit Duitsland ter waarde van 36 miljoen gulden.³²⁴ Posthuma, die eind januari nog beweerd had dat het gebrek aan deviezen in Duitsland voor de Nederlandse export geen problemen opleverde, waarschuwde toen al dat indien er niet snel iets gedaan werd de sterk verarmde boeren niet binnen de wettelijke perken te houden zouden zijn. Ook Colijn zou hier bang voor zijn.³²⁵ Het lijkt niet aannemelijk dat Posthuma een maand na zijn bewering er opeens anders over dacht, zodat hij vermoedelijk slechts de hand aan de ploeg geslagen heeft om de boeren, zijn achterban, te kalmeren. Dat hij voor dat doel het belang van de Nederlandse mijnen geheel opofferde, wat gerechtvaardigd werd door erop te wijzen dat daar toch voor 30% buitenlanders werkten, wijst op invloed van Fentener van Vlissingen.³²⁶ De 36 miljoen gulden extra deviezenruimte die via dit plan de Nederlandse landbouwexport ten goede moest komen, was bovendien op geen stukken na voldoende om de problemen op te lossen. Het plan was daarom en omdat de Nederlandse regering de mijnen niet zomaar kon offeren weinig reëel, maar Posthuma en zijn Comité vormden nu eenmaal een politieke factor van betekenis.³²⁷ De Nederlandse regering zou vanaf die tijd de totstandkoming van een goede deviezenregeling, naast een regeling van het boterconflict, centraal stellen in haar handelspolitiek tegenover Duitsland. Dit deed zij ondanks herhaalde berichten van Graaf van Limburg Stirum, de Gezant te Berlijn, dat de Duitse deviezencontrole de invoer niet meer beperkte dan het verlies aan koopkracht toch gedaan zou hebben.³²⁸

Duitsland had zijn deviezencontrole nog niet handelspolitiek gebruikt, waardoor het, net als de goudlanden, gedwongen was zijn prijzen aan te passen aan de monetaire situatie die met het verlaten van de gouden standaard in het Britse Rijk ontstaan was.³²⁹ Hoewel in Duitsland verschillende basisprodukten als graan en steenkool goed beschermd waren, waardoor ze verhandeld konden worden tegen veel hogere dan de internationale prijzen, was de deflatiepolitiek in Duitsland vergeleken bij die in andere landen betrekkelijk effectief. Vanaf het tweede kwartaal van 1931, toen de Duitse deviezenproblemen begonnen, tot het

eerste kwartaal van 1933, toen een meer expansieve economische politiek gevoerd ging worden, daalden de kosten van levensonderhoud met 16%, wat meer was dan in enig goudenstandaardland.³³⁰ De Duitse autoriteiten hoopten zo snel mogelijk een normaal monetair stelsel met convertibele munt te kunnen herstellen, reden om de manipulatiemogelijkheden die het stelsel van deviezencontrole bood niet te gebruiken. De Duitse economie zou daardoor maar verder van die van de rest van de wereld af komen te staan. De gevoerde politiek was gericht op een herstel van evenwicht door prijsaanpassing alsof de gouden standaard intact was.³³¹ De Duitse regering had nadat ze devaluatie had afgewezen ook weinig keus. Nog steeds was het haar onmogelijk leningen aan te gaan, zodat de begroting bij voortgaande economische malaise, groeiende werkloosheid en dalende belastingopbrengsten, moest sluiten. De President van de Reichsbank, Dr. Hans Luther, de man die er in 1923 in slaagde de mark te stabiliseren, wilde perse inflatie voorkomen en hield zijn hand op de beurs. De politiek van voortgaande bezuinigingen leidde in 1932 tot een daling van het nationaal inkomen met 21% nominaal, meer dan in enig jaar sinds het begin van de depressie. Reëel was die daling 9%, bijna evenveel als in het desastreuze jaar 1931. De werkloosheid steeg in de winter van 1931-'32 tot een record van 6 miljoen of 31% van de beroepsbevolking.³³²

Op 30 mei 1932 liet President von Hindenburg Brüning vallen na intriges aan het presidentiële hof. Enige dagen later kwam een nieuw kabinet tot stand, bestaande uit conservatieve, autoritaire, adellijke heren onder leiding van de vertrouwensman van de president, Franz von Papen. Met Brüning viel de laatste regering van de Republiek die weliswaar niet door het parlement gesteund, dan toch door dat parlement gedoogd werd. Een maand later zou de Conferentie van Lausanne een definitieve streep onder de herstelbetalingen zetten, een gebeurtenis waarvan een scherp waarnemer als Van Limburg Stirum gehoopt had dat deze Brüning voldoende politiek gezag zou opleveren om een Nazi-kabinet te voorkomen.³³³

In het voorjaar en de zomer van 1932 zag Duitsland zich genoodzaakt met de landen in Oost-Europa die net als Duitsland deviezencontrole hadden moeten instellen, clearingaccorden aan te gaan. Zowel Duitsland als die Oosteuropese landen hadden betaling in deviezen aan andere landen met een inconvertibele munt verboden, waardoor de handel vast dreigde te lopen. Clearing, een door de overheid gereguleerde vorm van ruilhandel tussen twee naties als geheel, was de enige manier om de handel op gang te houden. Duitsland weigerde met landen met een vrije munt clearing aan te gaan, maar met de Oosteuropese landen had het geen keus.³³⁴ Nederland accepteerde deze regelingen zonder van discriminatie te spreken, maar eiste wel landendeviezencontingen-

ten. Dat deed het op basis van zijn handelstekort en onder druk van de boeren, niet op grond van vermeende discriminatie.

Begin juli 1932 kwam er tussen Duitsland en Italië, een land dat de gouden standaard gehandhaafd had, een deviezenregeling tot stand. Deze regeling kwam erop neer dat de Duitse importeurs toestemming kregen om importen uit Italië, nadat hun normale deviezencontingent was uitgeput, te voldoen op een rekening van de Italiaanse autoriteiten bij de Reichsbank. Het saldo op die rekening konden de Italianen realiseren door de Bankmarken met een klein disagio te verkopen aan Italiaanse importeurs van Duitse produkten. Een latere variant op deze regeling zou bekend worden als de Sonderkonto-overeenkomst. De Italianen hadden deze regeling, een soort beperkte clearing, weten los te krijgen in ruil voor een toegeeflijke houding op de Conferentie van Lausanne.³³⁵ Voor Duitsland had de regeling twee belangrijke bezwaren: het kreeg zijn exporten niet meer in deviezen betaald en de mogelijkheid voor de Duitse regering om de invoer via de deviezencontrole aan banden te leggen werd beperkt. Bovendien kon de regeling, doordat de handel met het ene land nu gemakkelijker verrekend kon worden dan die met het andere, de handelsstromen op z'ich beïnvloeden. Duitsland zag deze regeling daarom als een eenmalige politieke concessie die aan andere landen geweigerd moest worden.

De Nederlands-Duitse relaties waren in deze periode, halverwege 1932, vooral door de Duitse landbouwprotectie, maar ook door deviezentegenstellingen, verre van optimaal. Denemarken, voor de Nederlandse zuivel de gevaarlijkste concurrent, vooral na de depreciatie van de kroon, had in verband met zijn deviezencontrole een deviezenovereenkomst met Duitsland weten te sluiten.³³⁶ Viel dit al niet goed, de deviezenregeling met de Italianen viel in Nederlandse agrarische kringen volledig verkeerd, vooral onder de tuinders, die in Italië een gevaarlijke concurrent zagen. Zij eisten dat Nederland net zo'n regeling kreeg, een eis waar het Comité van Economisch Verweer zich sterk voor ging maken.³³⁷ De Nederlandse regering werd door dit comité voortgedreven in zijn eisen aan Duitsland. In april, vlak vóór een Nederlands-Duitse onderhandelingsronde, eiste het comité, dat nu ook de steun van de industrie had, dat de Nederlandse export door deviezenmaatregelen op het peil van 1930 gehouden zou worden. Zou hieraan en aan een aantal handelspolitieke desiderata niet worden voldaan, dan zou het bedrijfsleven zelf maatregelen nemen.³³⁸ De Duitsers, die vlak voor verkiezingen voor een aantal deelstaatsparlementen (o.a. dat in Pruisen) stonden, voelden niets voor concessies aan Nederland waarmee de regering de boeren – een belangrijk deel van het electoraat – van zich zou vervreemden. Nederland claimde op basis van de passieve handelsbalans die het met Duitsland had een voorkeursbehandeling op deviezen-

gebied, wat ertoe leidde dat de besprekingen mislukten.³³⁹ Het comité en de gezamenlijke werkgeversverenigingen lieten minister-president Ruijs de Beerenbrouck in dezelfde periode weten dat de Nederlands-Duitse besprekingen spoedig tot resultaat moesten leiden. Anders moest de clearingwet eenzijdig worden toegepast. Gebeurde dat niet dan zou het bedrijfsleven tot een scherpe boycot tegen Duitse producten overgaan.³⁴⁰ De scherpe bewoordingen in deze audiëntie waren tekenend voor de fel anti-Duitse volksbeweging die in die tijd in Nederland ontstond.³⁴¹ De demagoog Posthuma speelde in deze beweging een rol die soms wat doet denken aan die van de Duitse boerenleiders van die dagen. Het zou leiden tot een openlijk, in de pers uitgevochten conflict tussen de boerenleider en minister Verschuur. Was de toon op de audiëntie bij Ruijs voor Nederlandse begrippen al vrij krachtig, eind mei kwam er een telegram van Posthuma bij Verschuur binnen, waarin hij de regering een slappe houding verweet en een ondubbelzinnig ja of nee op het steenkolenruilplan van hem en Fentener van Vlissingen eiste. Er moesten onderhandelingen op basis van dit plan komen. Tevens dreigde Posthuma met maatregelen als hij zijn zin niet kreeg.³⁴² Het telegram verscheen meteen in alle kranten. Op dit telegram, waarin alle beleefdheidsnormen die men in de Nederlandse politiek van die dagen tegen een minister in acht te nemen had met voeten getreden werden, reageerde Verschuur met een woedend, eveneens openbaar telegram. Hij schreef daarin dat hij de toon te grof vond voor verdere samenwerking, vooral omdat hij wist dat Posthuma – die een enorm aantal functies combineerde – goed op de hoogte was van wat er achter de schermen gaande was. In de door Verschuur eigenhandig geschreven minute van dit telegram is een regel geschrapt waarin hij Posthuma ervan beschuldigde dat deze met zijn telegram slechts indruk op derden probeerde te maken.³⁴³ Posthuma was te ver gegaan. De pers schaarde zich achter Verschuur, maar het was deze wel duidelijk geworden dat er nu wat aan de deviezenkwestie met Duitsland gebeuren moest.

Op deze wijze door de publieke opinie aangevuurd, ging de Nederlandse regering op 23 mei de onderhandelingen in. Duitsland verwierp daar de eis van landendeviezencontingenten omdat het dan soortgelijke eisen van alle andere landen waarmee het een actieve handelsbalans had kon verwachten. Bovendien, zo zeiden de Duitsers, ontving Nederland via de kapitaalopbrengstenbalans zo'n 210 miljoen RM (124 miljoen gulden) aan deviezen en was de bilaterale handelsbalans tussen Duitsland en Nederlands-Indië voor 85 miljoen RM (50 miljoen gulden) passief.³⁴⁴ Ten slotte, aldus de Duitse onderhandelaars, had Nederland de invoer uit Duitsland echt nodig – het kon die producten niet zelf produceren – terwijl Duitsland de Nederlandse producten eigenlijk wel kon missen.³⁴⁵ Later zou blijken dat de stelling dat de Duitsers de

Nederlandse produkten eigenlijk niet nodig hadden, slechts zeer ten dele juist was. De Duitse landbouw zou wel in staat blijken om voldoende voedsel te produceren, maar niet om voedsel van voldoende kwaliteit voort te brengen. Niet omdat Den Haag de schade van de Duitse deviezenreglementering voor het Nederlandse bedrijfsleven erg groot achtte, maar omdat de Nederlandse publieke opinie in steeds krachtiger bewoordingen een regeling eiste, was zo'n Nederlands-Duitse deviezenregeling naast een oplossing van de boterkwestie een *conditio sine qua non* voor de oplossing van de geschillen tussen de twee buurlanden.³⁴⁶ De Duitsers stelden voor de onderhandelingen voorlopig uit te stellen, ook die over het handelsverdrag van 1925, dat per 31 december zou verlopen.³⁴⁷ Een begrijpelijk voorstel gegeven de grote bezwaren bij de Duitse publieke opinie tegen elke concessie aan Nederland. Aan de andere kant waren er ook belangen in Duitsland die aan de Nederlandse parallel liepen. Het Reichswirtschaftsministerium en het Auswärtigen Amt vonden dat Nederland een ongewijzigde verlenging van het handelsverdrag moest worden aangeboden, mits de verdere Nederlandse eisen daarmee van tafel zouden zijn. Ging dit het Duitse landbouwministerie al veel te ver, voor Nederland was dit aanbod zonder regeling van de boter- of de deviezenkwestie, een onaanvaardbare fooi.³⁴⁸ Verschuur vond in het mislukken van de onderhandelingen kort na zijn conflict met Posthuma aanleiding om nu zelf krachtige taal uit te slaan. Hij dreigde op 25 mei in de Tweede Kamer openlijk met deviezenmaatregelen tegen Duitsland.³⁴⁹

Na de mislukte onderhandelingen begon men zich aan Nederlandse kant te bezinnen over hoe het verder moest. Van Limburg Stirum schreef dat er zijns inziens aanleiding bestond tot een fundamentele heroriëntatie van de Nederlandse economie, daar Duitsland als afzetgebied nooit meer de betekenis van voorheen zou krijgen. In Duitsland ging het niet om een tijdelijke inzinking maar om structurele veranderingen waardoor ook Nederland gedwongen zou zijn andere bestaansmogelijkheden te zoeken.³⁵⁰ Al na de onderhandelingsronde van april was Hirschfeld met meer praktische voorstellen gekomen. De Duitsers hadden de Nederlanders er op gewezen dat de rente- en aflossingsverplichtingen (de renteverplichtingen en de aflossingen van schulden op lange termijn werden nog steeds voldaan) er mede oorzaak van waren dat de door Nederland gewenste voorkeursbehandeling bij de deviezenoewijziging niet kon worden toegestaan.³⁵¹ Door hun rente-eisen te matigen, zo stelde Hirschfeld, en door aflossingen uit te stellen tot er in Duitsland weer interne kapitaalvorming plaatsvond, zouden buitenlandse schuldeisers een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van dit probleem.³⁵² Het zou Hirschfeld steeds duidelijker worden dat er een tegenstelling bestond tussen de belangen van de Nederlandse export en de kapitaalbelangen.³⁵³ In Duitsland bracht vice-president van

de Reichsbank Dreyse dezelfde problematiek naar voren. Toegevendheid tegenover Nederland op het gebied van de deviezentoe wijzing was onmogelijk, zo stelde hij eind mei en het zou zelfs tot een scherp conflict komen zodra Duitsland in zijn kapitaalverplichtingen zou gaan snijden.³⁵⁴ Hoewel Dreyse een gedeeltelijk moratorium eind mei kennelijk actueel achtte, kwam die zaak in Duitsland na de Conferentie van Lausanne voorlopig niet meer ter sprake. In politiek Den Haag kwam deze kwestie juist toen aan de orde. Hirschfeld, Verschuur en Crena de Jongh (de Nederlandse vertegenwoordiger in de Stillhalte-commissie) waren van mening dat slechte kredieten afgeschreven moesten worden, zodat meer deviezen voor goederen- en dienstenimporten in Duitsland ter beschikking zouden komen. De Verenigde Staten, de grootste crediteur van Duitsland, wilden hier niets van weten. Nederland, zo meenden Hirschfeld en Verschuur, moest daarom het initiatief maar nemen. Een eenvoudige verlenging van de Stillhalte zou geen oplossing zijn. Er moest een sanering van de schulden komen door de feitelijk al geleden verliezen af te schrijven, zo verkondigde Verschuur. Hij wilde de kapitaalbelangen niet eenzijdig opofferen ten gunste van de exportbelangen, maar was wel van mening dat die laatste in deze fase van de depressie moesten prevaleren.³⁵⁵ Crena de Jongh kwam in december in de Stillhalte-commissie met een concreet, maar veel minder vergaand plan. Voorgesteld werd om de tegoeden in Duitsland, indien aflosbaar, in een speciaal soort registermark uit te betalen, waarmee slechts langlopende, in valuta luidende staatsleningen gekocht zouden kunnen worden. Door de andere schuldenlanden werd dit voorstel zonder meer verworpen.³⁵⁶

De onderhandelingen tussen Duitsland en Nederland over de deviezenproblematiek zaten ondertussen muurvast en de stemming in Nederland tegenover Duitsland verslechterde steeds meer. Een eerste aanzet tot het handelspolitiek exploiteren van de deviezencontrole zou de relatie tussen de twee landen verder vertroebelen. De regering Von Papen werd, toen zij begin juni 1932 aantrad, geconfronteerd met een advies van de geheime handelspolitieke commissie om de deviezenpolitiek te gebruiken voor exportbevordering. Sinds de deviezencontrole in Duitsland werd ingevoerd had menig Duits waardepapier in het buitenland een veel lagere koers dan in Duitsland zelf. Bepaalde waardepapieren genoten in Duitsland het volle vertrouwen en werden daarom tegen hun nominale waarde verhandeld, maar in het buitenland twijfelde men er aan of voor de aflossing wel voldoende deviezen ter beschikking zouden komen. Dit leidde tot een koersval tot een kwart van de nominale waarde. De deviezensgrens maakte arbitrage onmogelijk.³⁵⁷ De handelspolitieke commissie adviseerde de nieuwe Duitse regering om die waardeverschillen handelspolitiek te gebruiken, door de

exporteurs toe te staan 5% van de verworven deviezen te gebruiken voor het opkopen van zulke waardepapieren. Niet alleen zou zo de internationale schuld van Duitsland langzaam wegsmelten, ook konden zo de exporteurs door de waardeverschillen voor zulke papieren tussen binnen- en buitenland, een aanzienlijke exportpremie incasseren zonder dat het de overheid iets kostte.³⁵⁸ Te berekenen valt dat indien zulke schulden met een disagio van 75% in het buitenland te krijgen waren en ze in het binnenland hun nominale waarde behouden hadden, de Duitse exporteur indien hij 5% van de verworven deviezen aan het aanschaffen van "Auslandbonds" mocht besteden, een exportpremie van 15% verwierf.³⁵⁹ In exact deze vorm is dit idee nooit toegepast. Alleen voor export die zonder zo'n premie niet tot stand zou komen, kregen de exporteurs toestemming om op deze wijze de benodigde steun te realiseren. De regeling, bekend onder de naam "Zusatzausfuhrverfahren", was bedoeld om additionele of "zusätzliche" export tot stand te brengen. Al snel mocht de exporteur daarvoor in vele gevallen méér dan de aanvankelijk genoemde 5% van de verworven deviezen gebruiken.³⁶⁰ Een angstvallige geheimhouding van de regeling leek gewenst, want wat in Duitse ogen een gunstige stimulans voor de export met als prettig neveneffect een vermindering van de buitenlandse schuld was, konden buitenlanders wel eens beschouwen als dumping op hun markt met behulp van door hen verstrekte kredieten. Uitlekken deed het natuurlijk toch en wel in juli 1932 in de Nederlandse pers.³⁶¹ De regeling viel bij de publieke opinie in Nederland volstrekt verkeerd, maar voorlopig gold ook voor deze kwestie dat het vooral die publieke opinie was die er zich er druk over maakte. De regering liet de zaak op zijn beloop.³⁶²

Na het verdrag van Lausanne kon in Duitsland een wat actievere conjunctuurpolitiek gevoerd worden. Luther beperkte dit soort plannen nog door de kredietverlening strikt binnen de perken te houden, maar toch kon Von Papens kabinet een zeer bescheiden werkgelegenheidsprogramma initiëren.³⁶³ Warmbold, de minister van Economische Zaken, die in de lente van 1933 een economische opleving verwachtte en perse wilde voorkomen dat Duitsland dan buiten de boot zou vallen, wist bovendien een plan door te zetten om elke nieuw gecreëerde arbeidsplaats te subsidiëren.³⁶⁴ De financiering van deze plannen werd o.a. geregeld met een nieuw instrument, de Steuergutscheine, biljetten waarmee in de toekomst belastingen betaald konden worden. In feite kwam dit neer op geldcreatie en was deze financiering puur monetair.³⁶⁵ Na Lausanne leken de problemen voor Duitsland in het algemeen wat minder groot, maar de deviezenconflicten met Nederland verscherpten erdoor. Ons land meende op grond van zijn actieve handelsbalans recht te hebben op net zo'n regeling als de Italia-

nen in ruil voor een soepele houding op de conferentie hadden weten te verwerven. In een gesprek dat Van Limburg Stirum half juli met Von Papen op diens landgoed had, maakte de Reichskanzler de gezant duidelijk waarom dit niet kon. Het kabinet Von Papen hoopte eind juli via Rijksdagverkiezingen een politieke basis voor zichzelf te creëren en had daartoe de steun van de kiezers op het platteland nodig. Van Limburg Stirum, die Von Papen uitlegde dat Nederland niet meer vroeg dan het handhaven van de verhouding in de handelsbalans op basis van 2:1 ten gunste van Duitsland, kreeg van de Reichskanzler te horen dat hij zo'n regeling niet kon goedkeuren. Elke extra invoer uit Nederland zou extra agrarische invoer betekenen en was daarom ongewenst voor dat deel van het electoraat waarop hij zijn hoop gevestigd had, de Duitse boer.³⁶⁶

In deze periode laaide de boterkwestie en daarmee de boycotactie weer hoog op. Bovendien lekte het Zusatzausfuhrverfahren uit en de Duits-Nederlandse relaties bereikten een dieptepunt. Dit Zusatzausfuhrverfahren, waarvoor grote bedragen aan Duitse schulden in Amsterdam werden opgekocht, vele over Nederland verrekende doorvoertransacties en de smokkel van deviezen leidden ertoe dat de Reichsbank elke maand weer een guldentekort had ondanks het grote overschot van Duitsland op de bilaterale handelsbalans.³⁶⁷ Op een vergadering van vertegenwoordigers van de beide centrale banken bedoeld om de deviezenkwestie nader tot een oplossing te brengen, werden de Nederlanders plotseling door deze kwestie overdonderd. Het probleem werd gebracht als een gevolg van de bilaterale lopende rekening tussen Duitsland enerzijds en Nederland en zijn koloniën anderzijds, maar aan te nemen valt dat de Reichsbank zich realiseerde dat ook het Zusatzausfuhrverfahren en deviezensmokkel een rol speelden. Men onttrok zich door het opwerpen van een schijnprobleem aan de strijd.³⁶⁸ Voor Verschuur was de actie van de Reichsbank aanleiding om de toepassing van de nog niet gereed zijnde Wet Internationaal Betalingsverkeer te overwegen,³⁶⁹ maar nu verzetten Trip en Hirschfeld zich hiertegen. Trip was bang dat deviezenmaatregelen tegen Duitsland een herstel van de monetaire kracht van dat land en daarmee van de convertibiliteit van de mark zou belemmeren. Bovendien zou zo'n politiek de "broodnodige" aanpassing in Nederland in de weg staan.³⁷⁰ Hirschfeld zag meer handelspolitieke bezwaren. In een gesprek werd het Hirschfeld door Dr. K. Ritter, het hoofd van de economische afdeling van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, duidelijk gemaakt dat een regeling als met Italië met Nederland uitgesloten was. De zwakke positie van de mark liet zo'n regeling met het economisch belangrijke Nederland niet toe. Nederland moest er rekening mee houden dat het, indien het tot clearing over zou gaan, niet alleen zijn eigen

export en die van de koloniën, maar ook de transitohandel en het entrepôt-verkeer, – van groot belang voor havens, zee- en Rijnvaart – en bovendien alle financiële transacties via zo'n clearing moest verrekenen. Daarnaast zou Duitsland niet aarzelen om represaillemaatregelen te nemen. In het rapport dat Hirschfeld van dit gesprek aan Verschuur uitbracht, concludeerde hij dat de situatie te complex was om al te snel met clearing klaar te staan.³⁷¹

Nederland was economisch te belangrijk voor Duitsland om concessies te krijgen en politiek te onbelangrijk om ze af te kunnen dwingen, zo concludeerde Ries, de hoofdamtenaar van het ministerie van Financiën die de clearingwet had helpen voorbereiden.³⁷² Hirschfeld dacht er niet anders over. Wellicht zou het goed zijn te kijken welke concessies, desnoods schijnconcessies, Nederland bijeen kon schrapen, maar zo meende hij, “als Nederland dan om extra agrarische uitvoer naar Duitsland zou vragen, dan komt daar het ministerie van Landbouw in touw en wankelt het hele Duitse kabinet”.³⁷³ Ries voegde daaraan toe dat met de verkiezingsoverwinning van de NSDAP op 31 juli 1932, een overwinning die goeddeels aan de agrarische kiezers te danken was, de invloed van de natuurlijke bondgenoot van Nederland, de Duitse industrie, er beduidend op achteruitgegaan was.³⁷⁴

Enige maanden na de Conferentie van Lausanne, in september 1932, wijzigde Duitsland zijn deviezenpolitiek. Nu er wat meer ruimte voor concessies bestond, werd om aan de eisen van diverse landen tegemoet te komen zonder dat dit tot clearing zou leiden, met alle continentaal-Europese landen met een convertibele munt een Sonderkonto-regeling aangegaan. Via Hirschfeld en Van Limburg Stirum werd ook Nederland eind september zo'n regeling aangeboden.³⁷⁵ Op dat moment was er tussen beide landen net een nieuw conflict ontstaan over Duitse plannen om de groentenvoer te contingenten op zo'n laag niveau dat Nederland elke verdere discussie afwees vóór die plannen zonder meer van tafel waren.³⁷⁶ Het aanbod om een Sonderkonto-regeling aan te gaan, wekte de indruk een doekje voor het bloeden te zijn. De belanghebbenden bij zo'n Sonderkonto, de Nederlandse exporteurs, werden van Nederlandse kant niet ingelicht en hoorden tot hun grote woede pas twee maanden later via de Duitsers van dit aanbod.³⁷⁷ Omdat toen de groentencontingentering zo goed als zeker van de baan was, kon Hirschfeld Trip in november schrijven dat er nu tot een Sonderkonto-regeling zou worden overgegaan³⁷⁸. Hirschfeld, die de regeling van ondergeschikt belang achtte, was met het consulteren van de president van de Nederlandsche Bank aan de late kant, want die had belangrijke bezwaren. Hij was bang dat Nederlandse exporteurs, vertrouwend op het Sonderkonto, hun zaken met Duitsland zouden uitbreiden en dat dit zou resulteren in moeilijk te realiseren achterstanden op die

rekening.³⁷⁹ Trips bezwaren kwamen te laat want de belanghebbenden, in de eerste plaats het Comité van Economisch Verweer, dat veel van zo'n regeling verwachtte, eisten een spoedige totstandkoming.³⁸⁰ Zo kwam het dat drie weken nadat Van Limburg Stirum kon melden dat contingentering van groenten definitief van de baan was en hij de Duitsers meedeelde dat Nederland een Sonderkonto-regeling wilde, zo'n Konto op 31 december 1932 tot stand kwam.³⁸¹ Veel tijd om te onderzoeken of de bezwaren van Trip te ondervangen zouden zijn was er niet en niets wijst erop dat daar ook maar een poging toe is gedaan.

Na de Rijksdagverkiezingen van 6 november 1932 bleek een parlementaire regering opnieuw onmogelijk en liet Von Hindenburg, Von Papen vallen. Een andere vertrouweling van de president, Generaal von Schleicher, werd tot kanselier benoemd. Centraal in zijn beleid stelde deze het herstel van de werkgelegenheid, niet alleen uit economische en sociale, maar vooral uit politieke overwegingen. Von Schleicher hoopte op die manier politieke steun te vinden bij alle politieke groeperingen die op een arbeidersaanhang konden rekenen, van de SPD tot de Röhme-vleugel van de NSDAP. Er werd een werkverschaffingsprogramma van een half miljard RM opgesteld, ten dele te financieren door middel van wissels die door een foefje verdisconteerbaar gemaakt werden. Ook dit kwam neer op monetaire financiering.³⁸² Niet alleen in de zin dat zij het eerste serieuze werkgelegenheidsplan bevatte was de politiek van Von Schleicher een kentering, ook kwam een einde aan de systematische deflatie-politiek die als doel had aanpassing van het binnenlandse prijspeil aan dat in landen met gedeprecieerde valuta. De isolering van de Duitse economie door protectie maar vooral door deviezencontrole, werd gebruikt om de binnenlandse economie los van die in de omringende landen te stimuleren. De hoop dat de deviezencontrole niet meer dan een tijdelijke noodmaatregel was, moest nu worden opgegeven.

Kort na het initiëren van zijn werkgelegenheidsplan moest ook Von Schleicher aftreden wegens gebrek aan parlementaire steun. Op 30 januari 1933 werd Hitler, de leider van de grootste politieke partij, Rijkskanselier. Ook het Nazi-regime zou het economisch isolement gebruiken om de binnenlandse economische ontwikkeling prioriteit te geven en de politiek die Von Schleicher was begonnen op veel grotere schaal voortzetten. Von Papen en Von Schleicher hadden met hun Steuergutscheinen, verdisconteerbare wissels en een eerste aanzet tot een werkverschaffingspolitiek alle instrumenten gecreëerd voor het door de Nazi's te voeren beleid. Er ging een politiek gevoerd worden, gebaseerd op Duitslands isolement.³⁸³ Omdat Duitsland steeds en bij een oplevende economie zelfs steeds meer invoer van grondstoffen en voedingswaren nodig had en bovendien om al te grote conflicten te voorko-

men zijn rente- en aflossingsverplichtingen ten minste ten dele moest blijven voldoen, bleef export en zelfs een exportoverschot noodzakelijk. Dit zou, nu de systematische prijsaanpassingspolitiek was opgeheven en een stimulerende economische politiek toenemende binnenlandse vraag creëerde, steeds moeilijker te realiseren blijken.

2.5.2 Het Sonderkonto en de rentetransfer

Na veel handelspolitiek gekibbel was op 31 december 1932 de Sonderkonto-overeenkomst tot stand gekomen. Deze overeenkomst zou volgens Trip uitlopen op grote, moeilijk te innen betalingsachterstanden, maar het Comité van Posthuma verwachtte er de oplossing van een goed deel van de problemen van. In de eerste periode leek het erop dat de optimisten van het Comité gelijk kregen. Uiteindelijk zou betrekkelijk plotseling de verscherpte deviezenschaarste in Duitsland ertoe leiden dat Trip's voorspelling de juiste bleek. Het Sonderkonto was een rekening van de Nederlandsche Bank bij de Reichsbank. Duitse importeurs die geen deviezen meer hadden, konden op die rekening in marken betalen voor importen uit (of via) Nederland. De Nederlandsche Bank verkocht deze marken aan Nederlandse importeurs van Duitse producten. Omdat de Nederlandse handelaren vrij waren hun transacties ook op andere wijzen te betalen, werd het gebruik van deze Bankmarken aantrekkelijk gemaakt door een iets lagere koers. Om te voorkomen dat de uit het verdrag voortvloeiende faciliteiten zouden leiden tot grote veranderingen in de handelsbeweging tussen Nederland en Duitsland, was de zogenaamde "Schwedenklauzel" opgenomen. Daarin werd bepaald dat mochten zulke veranderingen wel optreden, het protocol aan een nieuw onderzoek zou worden onderworpen.³⁸⁴ Tot mei 1934 functioneerde de regeling naar wens, hoewel de Reichsbank de Nederlandsche Bank een aantal malen moest toestaan Bankmarken als vrije marken te realiseren om zo oplopende saldi weg te werken. Ruim 13 miljoen RM aan deviezen moest de Duitse centrale bank in 1933 zo in het Sonderkonto investeren.³⁸⁵ Vanaf mei 1934 kwam er een kink in de kabel, waardoor het Sonderkonto niet langer kon functioneren. De oorzaak hiervan moet aan Duitse kant gezocht worden.

De economische politiek van de Nazi's had twee doelstellingen: het consolideren van de zojuist veroverde macht door het scheppen van werkgelegenheid én het bewapenen van Duitsland.³⁸⁶ Een door middel van een welhaast ongebreidelde kredietcreatie gefinancierd stimuleringsbeleid moest beide doelstellingen verwezenlijken. Om de werkloosheid te bestrijden moesten grote projecten gefinancierd worden en nog steeds was de Reichsbank de enige die de daartoe benodigde kredieten kon verstrekken. Luther werd daarom als Reichsbankpräsident

ten gunste van Schacht opzij geschoven, nadat het Hitler in gesprekken met elk van de beide bankiers gebleken was dat de eerste de kredietexpansie nog steeds wilde beperken, terwijl Schacht bereid was zoveel krediet te verschaffen als het regime nodig had. Anderhalve maand na de machtswisseling, op 16 maart 1933, had het regime door de benoeming van Schacht de financiering van zijn plannen voorlopig veilig gesteld.³⁸⁷ Een krachtig stimuleringsbeleid, gefinancierd door Steuergutscheinen en verdisconteerbare wissels, maakte definitief een einde aan de deflatie. De werkloosheid, in 1932 gemiddeld 31 %, daalde in 1933 tot 26 en in 1934 tot 15 %. Tevens begonnen de prijzen langzaam maar gestaag te stijgen.³⁸⁸ Door de groeiende economische activiteit begon ook de invoer in 1934 toe te nemen ondanks een steeds krachtiger toepassing van de deviezencontrole. De industrie kwam weer op gang en had weer grondstoffen nodig, de arbeider ontving loon en kreeg weer koopkracht. Beide factoren stimuleerden de vraag en daarmee de invoer.³⁸⁹

Met het opgeven van de deflatie werd opnieuw de vraag actueel of de Reichsmark moest devalueren, een vraag die Schacht in juli ontkenkend zou beantwoorden. Natuurlijk realiseerde hij zich dat de opleving tot vergrote invoer en het opgeven van de deflatie bij voortgaande prijsdaling en depreciaties in het buitenland tot moeilijkheden voor de uitvoer zouden leiden. Hij meende echter dat het tekort dat daardoor op de lopende rekening zou ontstaan, opgevangen moest worden door extra uitvoerbevorderende maatregelen en door een vermindering van de rente- en aflossingsbetalingen. Opnieuw zou het door deze plannen van Schacht tot een conflict met Nederland komen. In 1933 moest Duitsland in totaal 1,3 miljard RM aan rente en aflossing op buitenlandse schulden betalen, waarvan 605 miljoen (47 %) aan de USA en 237 miljoen (18 %) aan Nederland.³⁹⁰ In datzelfde jaar daalde het overschot op de handelsbalans van ruim één miljard tot 667 miljoen RM. In 1934 zou zelfs een tekort op de handelsbalans van 281 miljoen ontstaan.³⁹¹ Al begin 1933 begon de goudvoorraad van de Reichsbank scherp te dalen, wat behalve door de daling van het overschot op de lopende rekening veroorzaakt werd door verscherpte kapitaalvlucht uit politieke motieven.³⁹² In april was de toch al geringe goudvoorraad tot de helft gereduceerd, waarop Schacht de Ministerraad het plan voorlegde om de transfer van betalingen samenhangend met de buitenlandse schulden te staken. Om de te verwachten conflicten beperkt te houden wilde hij een echt moratorium vermijden.³⁹³ Voor Nederland ging het om de opbrengsten en terugbetalingen van beleggingen die volgens een schatting uit de jaren dertig zo'n 1,5 miljard gulden beliepen.³⁹⁴

Gedurende de besprekingen in Londen en Berlijn die in mei 1933 over de transfer gehouden werden, speelde Duitsland handig in op de belangentegenstellingen tussen de crediteuren. Groot-Brittannië en de

Verenigde Staten waren wel bereid accoord te gaan mits de Stillhalte-kredieten ontzien werden, voor Frankrijk gold iets soortgelijks met betrekking tot de Dawes- en Young-leningen en Zweden werd gepaaid door de belofte dat de rente van het Kreuger-krediet betaald zou worden. Het gevolg was dat Nederland als enige tegenstemde, terwijl Zwitserland zich van stemming onthield.³⁹⁵ De Nederlandse politici waren het erover eens dat een Transfermoratorium niet alleen een bedreiging voor de belegger was en de staat in inkomens- en vermogensbelasting zou schelen, maar bovendien een openlijke rechtsbreuk was. Ten slotte bestond de angst dat het moratorium Duitsland nieuwe mogelijkheden tot dumping zou bieden. Volgens de plannen van Schacht zou de helft van de Duitse verplichtingen aan het buitenland voldaan worden. De andere helft zou betaald worden in waardepapieren luidende in Reichsmark, zogenaamde Scrips, die eventueel tegen 50% van hun nominale waarde te realiseren zouden zijn. Opnieuw werden er zo waardepapieren gecreëerd waarvan de waarde binnen Duitsland beduidend hoger was dan in het buitenland. Door exporteurs toestemming te geven een deel van de verworven deviezen te besteden aan het opkopen van Scrips konden deze in het kader van het Zusatzausfuhrverfahren voor dumping gebruikt worden. In deze periode waren er in Nederland al klachten over Duitse dumping.³⁹⁶ Duitsland moest, wilde het de mark stabiel houden, een eind maken aan de gouduitstroom en kon zich daarom weinig van de Nederlandse bezwaren aantrekken. Op 23 juni werd besloten de rentebetaling aan het buitenland te halveren (tot een maximum van 3%) en de rest in Scrips uit te betalen.³⁹⁷ In het Nederlandse kabinet werd serieus overwogen om een partiële clearing in te voeren om uit die clearing de transfer te verrichten.³⁹⁸ Colijn had in Genève over deze kwestie een gesprek met Von Neurath, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, en deze vond dat de Nederlandse bankier Ter Meulen maar eens in Berlijn over de gerezen problemen moest komen praten.³⁹⁹

Nederland was voor Duitsland, omdat de relaties met ons land netto deviezen opleverden, nog steeds een belangrijke handelspartner. Bovendien hadden de Zwitsers, waarvoor dit ook gold, intussen een regeling van Duitsland los weten te krijgen, door openlijk met clearing te dreigen.⁴⁰⁰ De toezegging van Von Neurath aan Colijn herhaalde hij tegenover zijn Nederlandse ambtsgenoot, Jhr. Mr. A.C.D. de Graeff, wat tot gevolg had dat er in september voor de Duitsers volstrekt onverwacht en zeer ongelegen een complete Nederlandse delegatie met Ries, Hirschfeld en Ter Meulen in Berlijn opdook.⁴⁰¹ Ook bevond zich daar "toevallig en incognito" Colijn die, zo is de stellige indruk, de feitelijke onderhandelingsleider was. Hij had zich steeds intensief met de kwestie bemoeid.⁴⁰² Op 28 oktober 1933 kwam zo de eerste Duits-Nederlandse transferovereenkomst tot stand, waarbij de Nederlanders een volledige

transfer kregen toegezegd. In ruil voor deze gunstige regeling moest Nederland additionele invoer uit Duitsland bestaande uit een grote roggetransactie, bestellingen van de Nederlandse overheid en invoer van gecontingenteerde waren boven het contingent zien te realiseren. De tegenwaarde van deze “zusätzliche” Duitse export boekte de Nederlandsche Bank op het “Sonderkonto für zusätzliche Transfer” ten name van de Reichsbank. Ten laste van deze rekening ontvingen de Nederlandse belanghebbenden dat gedeelte van hun tegoeden dat ze niet elders konden incasseren.⁴⁰³ Nederland, het land dat in 1932 als enige de omvangrijke Duitse kapitaalverplichtingen had willen verminderen omdat deze een bedreiging voor zijn export waren, wees in 1933 zo’n vermindering resoluut af. Twee oorzaken moeten hiervoor worden aangewezen. Ten eerste had Duitsland de Nederlanders tegen zich in het harnas gejaagd door de wijze waarop het zijn plannen probeerde te realiseren. Net als bij eerdere conflicten viel de Duitse politieke tactiek verkeerd. Bovendien was Colijn – in 1932 niet meer dan een invloedrijk kamerlid – niet bereid de kapitaalbelangen te offeren voor de belangen van de export.

Voor Nederland waren de gevolgen van de gevoerde politiek zeker niet in alle opzichten positief. De verlaging van de rente die de Duitsers hun schuldeisers aanboden, was niet onredelijk. Inclusief de Scrip-regeling betekende het een vermindering tot 75 % van de hoge rente die de Duitsers in de jaren ’20 hadden moeten betalen. Als men de prijsdalingen in beschouwing neemt dan lijkt die daling ook voor de beleggers best te dragen. Door de transferregeling zou in Nederland zelfs het crisislandbouwfonds gebruikt worden om de inkomsten van de beleggers op peil te houden. De rogge die Duitsland in het kader van de overeenkomst zou leveren, werd door Nederland gekocht voor de binnenlandse prijs; dat hield in, de wereldmarktprijs plus de monopolieheffing die de crisisgraancentrale normaliter bij invoer geheven zou hebben en die aan het crisislandbouwfonds ten goede gekomen zou zijn. Uit dat fonds werden de boeren gesteund. Het crisislandbouwfonds was in feite niets dan een afgeschot deel van ’s Rijks schatkist, zodat het uiteindelijk de belastingbetaler was die het gelag betaalde.⁴⁰⁴ Weliswaar ging het niet om enorme bedragen, maar het blijft vreemd dat in een tijd waarin op lonen, uitkeringen en pensioenen bezuinigd werd, belastinggelden gebruikt werden om de inkomens van beleggers in stand te houden.⁴⁰⁵ Vooral als men bedenkt dat een deel van die beleggingen in Duitsland gefinancierd waren met Duits vluchtkapitaal door Duitse banken in Amsterdam en door dochterondernemingen van Duitse firma’s. Zo betaalde de Nederlandse belastingbetaler mee aan het in stand houden van illegaal Duits vluchtkapitaal. De transferregeling was voor beleggers gunstig, maar kostte de overheid geld en beperkte bovendien de mogelijkheid om overheidsorders handelspolitiek te gebruiken. Aan-

vankelijk was de Nederlandse regering ook bang dat het moratorium tot extra dumping zou leiden. Door de getroffen regeling werd dit gevaar niet ondervangen, want een gebruik van Scrips in het kader van het *Zusatzausfuhrverfahren* kon slechts voorkomen worden indien het moratorium internationaal van de baan was geweest.

Dumping van Duitse goederen op de Nederlandse markt werd steeds vaker als een bezwaar gevoeld en het idee rijpte dat er iets aan moest gebeuren. Door de prijsstijging in Duitsland en de muntontwaarding bij belangrijke concurrenten, begon de Duitse uitvoer het steeds moeilijker te krijgen en ontstond er steeds meer behoefte aan exportsteun. Het *Zusatzausfuhrverfahren*, dat kort nadat de Nazi's aan de macht kwamen al enigszins uitgebreid was, was toe aan een grondige reorganisatie waarbij de Scrip het nieuwe instrument werd.⁴⁰⁶ Voor een aantal industrieën in Nederland betekende deze nieuwe regeling een zodanige overlast dat de Nederlandse regering zich gedwongen zag de kwestie ter sprake te brengen bij onderhandelingen over verlenging van het aanvullende handelsverdrag.⁴⁰⁷ Overeengekomen werd dat Berlijn zich bij de toepassing van de exportsteunregeling zou matigen voor zover het export naar Nederland betrof. Bovendien zou de regeling niet worden toegepast om de uitputting te bewerkstelligen van de aan Duitsland in het kader van de crisisinvoerwet (Hoofdstuk 3) toegewezen contingenten.⁴⁰⁸ Door de bilateralisering van de Duitse handel ten gevolge van de deviezencontrole, betekende de verzwakking van de Duitse positie op de Nederlandse markt slechts een verlichting op korte termijn. Als de bilateralisering volledig doorzette zou die Duitse verzwakking op de Nederlandse markt ook voor de Nederlandse export naar Duitsland nadelig zijn. In principe was het *Zusatzausfuhrverfahren* er niet op gericht de Duitse exportprijzen tot beneden de normale prijzen op de exportmarkten te verlagen. Slechts compensatie van de verliezen die bij export geleden werden ten gevolge van het hoge binnenlandse prijspeil werd beoogd. In de praktijk kwam het toch vaak tot klachten over prijsbederf ten gevolge van de regeling. Dat de Nederlandse regering daar een eind aan probeerde te maken is begrijpelijk. Het goeddeels verbieden van de toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren* zou minder verstandig blijken.

In 1934 ontstond er voor het eerst sinds 1928 een tekort op de Duitse handelsbalans, waardoor de goud- en deviezenvoorraden van de Reichsbank volledig uitgeput dreigden te raken.⁴⁰⁹ Schacht kondigde op 1 januari al een verlaging van de transfer van 50 naar 30% aan. Besloten werd geen nieuw Transferabkommen aan te gaan, maar ten opzichte van Nederland moest Berlijn door de bocht. Via de "zusätzliche" exportregeling, die nu niet meer dan een façade was, wist Nederland opnieuw een volledige transfer te verkrijgen.⁴¹⁰ Ondanks deze

verdere beperking van de transfer bleef Duitsland in snel tempo goud en deviezen verliezen. Er was zo'n 60 miljoen RM per maand aan deviezen nodig om Scrips en Auslandbonds in het kader van het Zusatzausfuhrverfahren te kopen, opdat een exportsteun ter waarde van 25 miljoen gerealiseerd kon worden. De steun bleef nodig en moest zelfs versterkt worden, maar om op deviezen te besparen werd besloten de regeling via Scrips te halveren en de rest van de exportsteun uit de schatkist te fourneren.⁴¹¹

De totale steun van zo'n 25 miljoen RM per maand betekende een gemiddelde exportsubsidie van 7%, maar dit percentage was absoluut geen standaard. Behalve dat er grote verschillen in de steun per produkt bestonden, werd er ook onderscheid gemaakt in het belang dat Duitsland hechtte aan de verschillende handelspartners. Dit onderscheid uitte zich in de "Verlustausgleichsatz". In april werd een nieuwe "Ausfuhrförderungsliste" opgesteld, met per produkt hogere steunbedragen en een verdere differentiëring naar landen. De export naar sterke valutalanden kreeg een krachtiger impuls dan die naar landen met deviezencontrole. De uitvoer naar landen waarmee Duitsland clearingaccorden was aangegaan kon eenvoudig gestimuleerd worden door een disagio van de clearingmark, een natuurlijk gevolg van achterstanden op de clearingrekening. Die achterstanden plaatsen bovendien de handelspartner onder zekere druk om zoveel mogelijk in Duitsland te kopen. Op deze wijze werden kleine Zuideuropese landen met deviezencontrole economisch in steeds sterkere mate afhankelijk van Duitsland. Van de Zusatzausfuhr-regeling werd de export naar Zwitserland geheel en die naar Nederland goeddeels uitgesloten in verband met de met die landen gemaakte afspraken.⁴¹²

Tot juni 1934 was het mogelijk alle via de Nederlandse tussenhandel aan Duitsland geleverde waren via het Sonderkonto te verrekenen. Voor de handel van landen zonder of met een minder gunstige betalingsregeling met Duitsland was dit een uitkomst gebleken. Al in januari 1934 kwamen er klachten dat allerlei transacties, waarbij Nederland niet of nauwelijks betrokken was, via het Sonderkonto werden afgewikkeld. Van Duitse zijde werd deze praktijk ... "zum Schutz des effektiven Devisenbestandes der Reichsbank" ... zelfs bevorderd. Ondanks dat de economische opleving extra invoer noodzakelijk maakte, kon de deviezentoe wijzing in 1933 tot 50% beperkt blijven omdat degenen die echt heel dringend bepaalde grondstoffen of halffabrikaten nodig hadden, die via het Nederlandse Sonderkonto wel konden bemachtigen.⁴¹³ Voor enige essentiële grondstoffen werd vanaf maart 1934, toen de deviezentoe wijzing verminderd werd, de toewijzing apart per transactie geregeld.⁴¹⁴ Door dit voorschot op Schachs "neue Plan" was invoer van de belangrijkste grondstoffen gegarandeerd, hetgeen ertoe leidde dat Duitsland zijn belang bij het Sonderkonto ver-

loor. Voor de Reichsbank bleef er slechts een lastig gat in haar deviezencontrole over. Het verwondert dan ook niet dat die bank in mei een verregaande beperking van de regeling eiste. Tot eind april had de Reichsbank 43 miljoen RM aan deviezen moeten afstaan om het saldo op het conto enigszins beperkt te houden. Gegeven de scherpe daling van de goudvoorraden, die op dat moment nog krap 200 miljoen RM omvatten, kon dit niet voortduren.⁴¹⁵ Over het acute deviezentekort heerste op de Reichsbank in deze periode een zekere paniek. Het deviezenprobleem, zo meende de directie, moest centraal gesteld worden en een economische terugslag of een zekere inflatie moest men maar riskeren.⁴¹⁶ De exportstimulering en de vermindering van de transfer voor rente hadden niet het gewenste effect en de vermindering van de gouden deviezenvoorraden ging voort. Om deze ontwikkeling een halt toe te roepen bleef er nog één weg open: vanaf maart 1934 werden de toewijzingen van deviezen aan importeurs, die gedurende 1933 steeds 50% van dezelfde periode in 1931 bedroegen, stapsgewijs verlaagd tot deze in juli niet meer dan 5 à 10% bedroegen.⁴¹⁷

Het gevolg van de verminderde deviezentoe wijzing was voor Nederland dat er steeds meer grondstoffen en halffabrikaten uit derde landen via het Sonderkonto verrekend werden. Bovendien werden Bankmarken voor de invoer uit Duitsland steeds minder gebruikt. De belangrijkste oorzaak daarvan was dat gewone Duitse bankbiljetten, kennelijk van smokkel afkomstig, in Amsterdam met een fors disagio verkocht werden terwijl de Nederlandsche Bank Bankmarken slechts met een beperkt disagio mocht verkopen.⁴¹⁸ In juni 1934 zou het saldo op het Sonderkonto opgelopen zijn tot 44 miljoen indien de Reichsbank geen toestemming gegeven had af en toe delen van het saldo vrij te realiseren, wat inhield dat de Reichsbank een deel van het saldo in deviezen uitbetaalde. Dat dit zo niet voort kon gaan was iedereen duidelijk en in een aanvullend protocol werd daarom bepaald dat verrekening via het Sonderkonto van door de Nederlandse tussenhandel geleverde waren, beperkt werd tot die goederen die traditioneel via die handel aan Duitsland geleverd werden.⁴¹⁹ Een rem op de groei van de achterstanden bleek dit aanvullend protocol nauwelijks.⁴²⁰ De behoefte aan grondstoffen en halffabrikaten bij de oplevende Duitse industrie, maar ook de versterking van de koopkrachtige vraag van het publiek door de daling van de werkloosheid, deed in Duitsland een enorme goederenhonger ontstaan en die zocht in verband met de dalende deviezentoe wijzing een uitweg via de Sonderkonten. De voortdurende depressie in Nederland en de grote vraag in Duitsland zorgden bovendien voor een steeds beter evenwicht op de bilaterale handelsbalans. Ook de beperking van de toepassing van het Zusatzausfuhrverfahren heeft hierbij een rol gespeeld. Bij de nu door sommigen verwachte clearingonderhandelingen werd de Nederlandse onderhandelingspositie zwakker naarmate

het Duitse overschot op de bilaterale handelsbalans geringer werd.⁴²¹ Behalve de al genoemde factoren werd de grote behoefte in Duitsland aan Nederlandse produkten ook bepaald door de agrarische ontwikkeling in Duitsland. De “Marktordnungspolitik” die door een restrictief aanbod de inkomens van boeren probeerde te verbeteren, had de produktie vrij drastisch beperkt. Een forse periode van droogte in het voorjaar van 1934 zorgde ervoor dat deze politiek uitliep op gebrek aan voedsel. Voor een voedslexporterend land als Nederland, dat door het Sonderkonto vrije toegang had tot de Duitse markt, ontstond nu de op het eerste gezicht ideale situatie dat het zeer gemakkelijk toegang had tot een markt waar een grote afzet mogelijk moest zijn door dalende werkloosheid en stijgende reële lonen en waar de eigen agrarische produktie stagneerde.⁴²² De totale Duitse invoer steeg in 1934 met bijna 6%, die uit Nederland met 12 en in het eerste driekwart jaar, de periode waarin het Sonderkonto functioneerde, zelfs met 19%.⁴²³ Het verwondert niet dat de toeneming van de Nederlandse export naar Duitsland voor een belangrijk deel uit agrarische exporten bestond.⁴²⁴ Het bestaan van het Sonderkonto, waardoor er praktisch ongehinderd uit Nederland geïmporteerd kon worden, maakte het voor Duitse importeurs gemakkelijk hun vraag op Nederland te concentreren. Daar hadden zij ten minste niets te maken met allerlei gecompliceerde deviezenregelingen. Meer nog dan het inmiddels afgesloten niet ongunstige handelsverdrag was dit Sonderkonto er de oorzaak van dat de export van Nederland naar Duitsland zoveel meer toenam dan de Duitse invoer in het algemeen.

Op 22 juni zag de Reichsbank zich genoodzaakt de deviezentoe wijzing te beperken tot de hoeveelheid die er op die dag was binnengekomen. De verrekening via de Sonderkonten en clearingrekeningen bleef vrij.⁴²⁵ Een maand later was de Reichsbank genoodzaakt de Nederlandsche Bank verder te weigeren Bankmarken als vrije markten te realiseren. Sinds het aanvullende protocol van 6 juni had de Duitse centrale bank al 38 miljoen aan goud en deviezen op die wijze aan Nederland verloren. Gegeven het feit dat de hele Duitse goudvoorraad geen 75 miljoen RM meer bedroeg, was het beëindigen van de regeling absolute noodzaak.⁴²⁶ De Nederlandse autoriteiten werden rond dezelfde tijd geconfronteerd met een groeiend aantal klachten van dienstverlenende bedrijven over openstaande rekeningen van hun Duitse cliënteel, die in verband met de deviezenschaarste niet betaald konden worden.⁴²⁷ Steenberghe, die in juni 1934 Verschuur was opgevolgd, overwoog nu tot eenzijdige clearing over te gaan. Alle Nederlandse importeurs van Duitse waren zouden dan met onmiddellijke ingang verplicht worden hun betalingen aan Duitsland te staken en hun rekeningen te voldoen op een clearingrekening, waarvan het saldo gebruikt kon worden om het Sonderkonto te dekken.⁴²⁸ Op Steenberghe's ministerie werd on-

middellijk begonnen met de voorbereiding van een Koninklijk Besluit waarin clearing werd afgekondigd en dit werd zelfs al door de Koningin ondertekend zodat slechts een ministerieel contraseign nodig zou zijn, om het in werking te doen treden.⁴²⁹ Enig respijt leek nog mogelijk toen Puhl, één van de directeurs van de Reichsbank, zijn collega van de Nederlandsche Bank, Prof. A.M. de Jong, beloofde dat het saldo toch weer vrij mocht worden verkocht.⁴³⁰ Een week later, op 11 augustus, beloofde bovendien een Duits ambtenaar aan de in Berlijn actieve Nederlandse delegatie onder leiding van Hirschfeld, dat hij clearing bij zijn regering zou aanbevelen. De opgeluchte reactie van de Nederlanders bleek voorbarig, want nog dezelfde dag liet Geheimrat Waldeck van de afdeling Devisenbewirtschaftung van het Reichswirtschaftsministerium weten dat onderhandelingen over clearing voorlopig niet mogelijk zouden zijn, in verband met op handen zijnde nieuwe richtlijnen van Schacht.⁴³¹

Schacht, inmiddels ook Reichswirtschaftsminister, wilde met landen waarmee Duitsland een overschot op de bilaterale handelsbalans had geen clearing, omdat het de deviezeninkomsten te zeer zou beperken. Voorlopig moesten de onderhandelingen met Nederland daarom maar worden uitgesteld tot oktober.⁴³² Een week vóór die maand begon zou Schacht zijn "neue Plan" introduceren. De voorbereidingen hiervoor waren volop bezig. Dit "neue Plan" behelsde een volledige controle van de Duitse invoer via deviezencontrole. Per transactie zou de importeur over een deviezenvergunning moeten beschikken, uitgegeven door één der zevententwintig Überwachungsstellen. Of zo'n vergunning afgegeven werd was behalve van de deviezenruimte van het rijk als geheel, afhankelijk van de mate waarin het regime de betrokken invoer als "volkswirtschaftliche Notwendigkeit" classificeerde. Kortweg kwam deze bombastische term erop neer dat voor de invoer van noodzakelijke grondstoffen en basisvoedsel deviezen ter beschikking werden gesteld, waarbij de behoeften van de bewapeningsindustrie prioriteit kreeg. Voor andere produkten, luxere voedingswaren en finale produkten, moest men maar afwachten of er deviezen beschikbaar waren, tenzij een handelspartner Duitsland ertoe kon dwingen zulke produkten af te nemen.⁴³³ In het licht van deze plannen verbaast het niet dat Schacht niets voelde voor clearing met landen waarmee het een exportoverschot had. Over het met Zwitserland tot stand gekomen clearingverdrag was hij zeer ontevreden.⁴³⁴ Als de uit deviezenoogpunt meest interessante handelspartners clearingverdragen kregen met daarin allerlei garanties voor rentetransfer en het afnemen van voor Duitsland in de ogen van het regime nauwelijks interessante produkten, clearingverdragen waarin bovendien slechts een laag percentage van de stortingen vrij ter beschikking van de Reichsbank kwam, dan werd het "neue Plan" veel moeilijker uitvoerbaar. In Nederland viel het voorlopig af-

wijzen van onderhandelingen helemaal verkeerd, maar pas toen de Reichsbank twee dagen later de belofte aan de Nederlandsche Bank in-trok dat het saldo van het Sonderkonto langzaam verkocht mocht worden, was de maat vol. Daags erna, op dinsdag 14 augustus, kondigde Nederland autonome clearing af.⁴³⁵ Dit besluit mag verstandig heten. De achterstand op het Sonderkonto bedroeg eind juli 45,5 miljoen RM of zo'n 27 miljoen gulden. Daarnaast bestonden er nog allerlei andere vorderingen voor transacties die niet over het Sonderkonto verrekend werden, o.a. allerlei dienstenverkeer.⁴³⁶ Zelfs nu er clearing bestond zou de afwikkeling nog heel wat voeten in de aarde hebben.

Het idee van Steenberghe om de importeurs bij invoering van clearing onmiddellijk te verplichten al hun betalingen aan Duitsland te voldoen door storting op de clearingrekening, bleek niet uitvoerbaar. De clearingwetgeving in Nederland was in korte tijd uit het niets opgebouwd en was zeker niet feilloos. Op basis van ervaringen opgedaan in de clearing met Chili hadden Steenberghe en Hirschfeld al in juni geconcludeerd dat er een nieuwe clearingwet moest komen, waarin het o.a. mogelijk moest worden Indië in de clearing te betrekken.⁴³⁷ Ook de Algemene Maatregel van Bestuur waarin de uitvoeringsbepalingen waren opgenomen, bevatte fouten. Onder andere werd erin bepaald dat slechts tot storting verplicht kon worden voor transacties die na de totstandkoming van clearing tot stand kwamen.⁴³⁸ Uitgaande van de veronderstelling dat leveranciers zo'n vier weken krediet gaven, heeft dit de clearing zo'n 20-25 miljoen gulden gekost.

In Duitsland mochten de stortingen in het Sonderkonto gewoon doorgaan. Er werd een protocol tussen beide landen getekend waarin bepaald werd dat de Sonderkonto-regeling tot eind augustus zou gelden, maar dat er in die periode niet meer dan 15 miljoen RM gestort mocht worden. Op 25 augustus werd die limiet al bereikt. Om te voorkomen dat de export geheel stil zou vallen werd nu een "Zwischenkonto" ingesteld, weinig anders dan een voortgezet Sonderkonto onder een andere naam.⁴³⁹ Bij de saldi van deze twee conto's zouden ook de andere achterstallige vorderingen gevoegd worden en die zouden uit de clearingrekening voldaan moeten worden.

Bij het vermelde protocol was bepaald dat beide landen zo snel mogelijk naar verdragsclearing zouden streven, maar het tot stand brengen van een accord bleek moeilijk.⁴⁴⁰ Voor Duitsland was een spoedig accord van belang omdat het geen cent vrije deviezen overhield aan zijn relatie met Nederland zolang er autonome clearing bestond. Voor Nederland was het belang van een accord, de inspraak die het zou krijgen bij de besteding van de deviezen. Een moeilijkheid was dat het Nederlandse publiek nog steeds de indruk had dat Duitsland aan zijn economische relaties met Nederland een aardige hoeveelheid deviezen overhield. Klaasse rekende in "ESB" van 22 augustus 1934 voor, dat

gezien het Nederlandse importoverschot in het eerste halfjaar van 1934, zuiver op basis van de goederenhandel een ruimte van 150 miljoen gulden over zou zijn voor Duitse betalingen aan Nederland die niet samenhangen met de goederenhandel. Bij het invoeren van clearing zou de origine-kwestie een rol gaan spelen, zodat er slechts 120 miljoen over zou blijven. Daaruit moest dan het actieve saldo van Indië (40 miljoen) en allerlei rentes (50 miljoen) worden verrekend, hetgeen betekende dat er niet meer dan zo'n 30 miljoen gulden overbleef voor de afwikkeling van allerlei diensten en de transitohandel, nog afgezien van een door Duitsland te eisen percentage vrije deviezen.⁴⁴¹ Soortgelijke sombere berekeningen zijn er van de hand van Hirschfeld, die al snel tot de conclusie kwam dat de transitohandel maar buiten de clearing moest blijven, omdat er stomweg geen ruimte voor was.⁴⁴² Omdat een clearing in principe wordt afgewikkeld zonder internationale betalingen, moet de waarde van de import uit het land van de clearingpartner (incl. diensten- en kapitaaltransacties) gelijk zijn aan de waarde van de exporten. Is dit na zekere tijd niet het geval, dan ontstaan er achterstanden in de betaling die slechts door de grootte van de twee handelsstromen aan elkaar aan te passen gladgestreken kunnen worden. De eenvoudigste manier om dat te doen is de grootste handelsstroom terugdringen tot het niveau van de kleinere. Er zit voor de overheid niets anders op dan haar eigen handel in te perken, een uiterst pijnlijk proces. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de onderhandelingen pas op 21 september tot resultaat leidden. In het toen gesloten verdrag werd bepaald dat voor de afwikkeling van achterstallige saldi 10% van de stortingen in Nederland gereserveerd werd. Een storm van protest was het gevolg. Kennelijk hadden de meeste belanghebbenden verwacht dat de achterstanden als een gewone clearingachterstand zouden worden beschouwd en als zodanig zouden worden afgewikkeld. Het lijkt mij een juist besluit dat dit niet gebeurde. De achterstanden waren inmiddels opgelopen tot 75 miljoen gulden. Een zodanige achterstand zou enorm drukkend gewerkt hebben op de betalingscontingenten en daarmee op de Nederlandse export.⁴⁴³

Toch is de verontwaardiging die het verdrag opriep goed te begrijpen. De overheid was aanvankelijk niet bereid de gedupeerden een voorschot ter beschikking te stellen, omdat zij meende speculatieve export niet te mogen bevorderen.⁴⁴⁴ Mijns inziens heeft de overheid hier haar taak niet onderkend. Zij was de Sonderkonto-regeling aangegaan en was dus verantwoordelijk voor de uitvoering ervan. Bovendien had de regering er in een eerder stadium van afgezien de exporteurs voor de gevaren van de Sonderkonto-regeling te waarschuwen in verband met de grote nadelen die dit zou opleveren voor de Nederlandse export midden in het landbouwseizoen.⁴⁴⁵ Grote partijen landbouwproducten die toen naar Duitsland gingen en daar een goede prijs opbrachten,

hadden anders een extra strop voor het crisislandbouwfonds betekend. Kennelijk vond de regering haar begroting belangrijker dan juiste voorlichting. Een derde van de achterstand was bovendien een gevolg van een fout in de Algemene Maatregel van Bestuur, waarin de clearingwet werd uitgewerkt. Hierdoor vonden na 15 augustus nog vele betalingen aan Duitsland in deviezen plaats, iets dat onder clearing verboden is. Bij clearing moeten alle betalingen voor goederen- en vaak ook voor dienstentransacties betaald worden via de clearing. Bij de invoering van het verdrag kwam een nieuwe clearingrekening tot stand waarop alle betalingen vanaf 24 september moesten worden verricht. Nu werd niet langer als criterium het moment van levering, maar het moment van betaling genomen, met als gevolg dat de belanghebbenden bij de oude saldi voor de tweede maal achter het net visten. Hun woede, die niet onder stoelen of banken werd gestoken, was dan ook goed te begrijpen. Ratificatie van het clearingverdrag werd door de kritiek twijfelachtig⁴⁴⁶ en de Nederlandse regering vond het daarom beter het verdrag begin november maar weer op te zeggen.

2.5.3 Clearing

Vóór Schachts “neue Plan” werd ingevoerd had Nederland zijn eerste clearingverdrag met Duitsland al gesloten. Voor Nederland had dit enige belangrijke voordelen, die Duitsland als even zo grote nadelen er-voer. Ten eerste was Nederland door het clearingverdrag niet afhankelijk van de toevallige positie van de Duitse deviezenbalans, maar had het slechts te maken met de Nederlands-Duitse clearingrekening. Bovendien was Nederland hierdoor niet afhankelijk van wat het Duitse regime aan invoer gewenst achtte, maar werd de Duitse invoer uit Nederland gekoppeld aan driemaandelijks vastgestelde betalingscontingenten. Deze waren weer zodanig in categorieën ingedeeld dat de verhouding tussen die categorieën gelijk was aan die verhouding in de export van Nederland naar Duitsland in de basisperiode, de tweede helft van 1933 en de eerste van 1934. De indeling van de ruimte in de clearingrekening van het Nederlandsch Clearinginstituut, voor zover bestemd voor goederenexport was als volgt: van de betalingscontingenten moest Duitsland 39,5% besteden aan Nederlandse landbouwprodukten, 24,2% aan produkten van de Nederlandse industrie, 12,1% aan zwakke Indische produkten (koffie, thee, cacao etc.) en ten slotte mocht het 24,2% besteden aan Indische grondstoffen (rubber, tin, aardolie etc.).⁴⁴⁷ Daarnaast stond het Duitsland vrij om bepaalde diensten in ongelimiteerde hoeveelheden over de clearing te verrekenen. Zij vielen buiten de betalingscontingenten. Nog vóór er tot nieuwe Nederlandse export of dienstenleveranties kon worden overgegaan, moest er ten behoeve van de rentetransfer, van de afwikkeling van oude handelsschulden en ten behoeve van het percentage vrije deviezen voor de

Reichsbank gereserveerd worden. Steeds meer ging de strikte indeling van de betalingscontingenten de Duitsers irriteren, maar aanvankelijk was het een Duitse wens. De Nederlanders wilden door exportcontingentering, mogelijk gemaakt door de crisisuitvoerwet en het Crisisuitvoerbureau, zelf bepalen welke export zou worden afgesneden indien de clearing onvoldoende ruimte bevatte, maar dat was voor Duitsland onaanvaardbaar.⁴⁴⁸

Steenberghe, die in de pers had laten weten dat de afwikkeling van de oude handelsschulden jaren in beslag zou nemen, moest toegeven aan de druk van de belanghebbenden en het eerste clearingverdrag werd opgezegd. De achterstallige handelsschulden bedroegen nadat alles erbij was opgeteld ruim 100 miljoen RM en slechts 10% van de stortingen was ervoor gereserveerd. Er werd overwogen toch voorschotten te gaan geven, maar van Duitsland werden daartoe wisselkoersgaranties geëist.⁴⁴⁹ Nederland stelde dit als voorwaarde om over een nieuw clearingverdrag te onderhandelen. De Duitsers wezen die en nog enige andere voorwaarden af, zodat opnieuw een scherp handelspolitiek conflict rees.⁴⁵⁰

Een factor die bij het opzeggen van het verdrag ongetwijfeld een rol gespeeld heeft, was het feit dat de export van Nederlands-Indië volgens het oude verdrag wel uit de clearing betaald moest worden, maar dat voor invoer van Indië uit Duitsland niet in de clearing gestort hoefde te worden. Het gevolg hiervan was dat de Nederlandse invoer uit Duitsland de goederen- en dienstenexport van het hele Koninkrijk naar dat land moest dekken, nog afgezien van allerlei kapitaaltransacties. Opnieuw was dit een gevolg van een fout in het clearingwetje, waardoor opname van de koloniën in een clearing niet mogelijk was. Vlak vóór het verdrag werd opgezegd werd een nieuwe wet bij de Kamer ingediend en deze werd met zo'n vaart door de wetgevende procedure gejaagd dat zij al op 14 november in het staatsblad verscheen.⁴⁵¹

Onderhandeld werd er nog steeds niet en zodra de opzegtermijn op 16 november verlopen zou zijn, zou Nederland terugvallen op autonome clearing en Duitsland represailles nemen. Koehler, een hoge Duitse ambtenaar, belde op 6 november Hirschfeld om te proberen ten minste een informeel gesprek op gang te brengen, iets waar Nederland na enig aarzelen toe bereid bleek.⁴⁵² Hirschfeld en Koehler hadden daarop een aantal besprekingen in Düsseldorf, ver van de beide regeringscentra en wisten op 12 november een "Aufzeichnung" aan de beide regeringen voor te leggen. Deze zou de basis voor nieuwe onderhandelingen vormen.⁴⁵³ Beide regeringen konden ermee instemmen en op 5 december 1934 kwam zo een nieuw clearingverdrag tot stand. In hoofdlijnen bleef het oude verdrag overeind. Belangrijke veranderingen waren dat de koloniën in de clearing werden opgenomen, dat de aflossing voor de

oude handelsschulden steeg van 10 naar 18 %, dat het percentage vrije deviezen daalde van 7 naar 4 % en dat Duitsland een koersgarantie gaf voor een groot deel van de oude handelsvorderingen, zodat er een voorschottenregeling kon komen. Door de koersgarantie boekten de Duitsers een kleine koerswinst bij de depreciatie van de gulden.⁴⁵⁴ In deze vorm leverde de parlementaire behandeling van het verdrag verder geen moeilijkheden meer op.

Het grote probleem met de clearing zou steeds zijn, de ruimte die er na aftrek van de percentages nodig voor achterstallige vorderingen, vrije deviezen en rentetransfer overbleef voor nieuwe transacties. Deze ruimte werd bepaald door de invoer uit Duitsland binnen het Koninkrijk, hetgeen steeds meer problemen gaf. De Duitse industrie kreeg steeds meer moeite om zijn concurrentiepositie op de Nederlandse markt vol te houden. Ook kreeg de Nederlandse industrie steeds meer bescherming door contingenteringmaatregelen en wist deze zijn prijzen nu beter aan te passen dan de Duitse. Met het “neue Plan” kwam een systeem tot stand waardoor alle economische contacten met het buitenland via de overheid liepen. Vanuit de positie van de staat bekeken – de individuele handelaar was zijn greep op de situatie kwijt – was exporteren slechts zinvol als de verkregen ruilobjecten voor de staat interessanter waren dan de afgestane.⁴⁵⁵ De nauwgezette indeling van de betalingscontingenten in het clearingverdrag met Nederland dwong Duitsland in ruil voor zijn export naar Nederland een hoog percentage produkten af te nemen die in de ogen van het nationaal-socialistische regime niet erg interessant waren. Zulke produkten, bijvoorbeeld Nederlandse groenten, vonden in de meeste gevallen wel gretig aftrek op de Duitse markt. De opleving zorgde er voor dat de vraag in Duitsland zelden een probleem vormde. Het probleem was hoe, met de malaise in Nederland en de scherpe concurrentie, voldoende naar Nederland geëxporteerd kon worden.

Bij de invoering van het “neue Plan”, kreeg het Zusatzausfuhrverfahren een extra stimulans. De exportsubsidie moest opgevoerd worden van zo'n 25 tot 45 à 60 miljoen RM per maand. Via Scrips zou dat niet gaan. Het leverde te weinig op en het kostte te veel deviezen. In januari 1935 sloeg het ministerie van Financiën alarm, omdat binnen enige maanden de financiële middelen ten behoeve van exportbevordering uitgeput zouden zijn. Per maand was toen al een 30 à 40 miljoen RM nodig voor dit doel.⁴⁵⁶ In maart, toen dit probleem acuut werd, was er nog geen oplossing. Hitler richtte zich via een “Erlaß des Führers” tot het bedrijfsleven en bepaalde dat er geen overheidsorders meer gegeven zouden worden aan bedrijven die minder exporteerden dan normaal was in de betrokken bedrijfstak.⁴⁵⁷ Overbodig was deze maatregel zeker niet. Door de stimuleringspolitiek raakten de bedrijven hun produkten op de eigen markt zonder problemen, tegen een

goede prijs kwijt. Ze voelden er daarom weinig voor zich al de administratieve rompslomp die exporteren met zich bracht op de hals te halen, vooral omdat de exportprijzen beroerd waren en de exportsubsidies dit slechts ten dele compenseerden. Export werd steeds minder interessant, vaak overbodig en er ontstond een zekere "Exportmüdigkeit".⁴⁵⁸ De prijsverschillen bleven de kern van het probleem en dat kon slechts door een nieuw systeem van exportbevordering worden opgelost. Per 1 juli werd er daarom toe overgegaan alle bedrijven een "vrijwillige" heffing op te leggen, om uit de zo gevormde fondsen het *Zusatzausfuhrverfahren* te financieren. Het lag in de bedoeling het verschil tussen de uitvoerprijs en de normale produktiekosten bij te passen. De industrie moest daartoe in het eerste jaar 683,5 miljoen RM opbrengen, welke gelden zouden worden doorgesluisd naar de bedrijven die het meest exporteerden. Natuurlijk werd er een indeling per produkt gemaakt, maar ook werd de differentiatie per land in de te betalen exportsubsidie weer groter.⁴⁵⁹ De organisatie van het *Zusatzausfuhrverfahren* bleef in handen van de Duitse regering en die stelde de hoogte van de exportsteun naar een bepaald land vast. Daarbij was van doorslaggevende betekenis, de waarde die het regime hechtte aan de invoer die de handelspartner kon leveren ten opzichte van de waarde voor dat regime van de export die het moest leveren. In Nederland was men er in verband met de clearing sterk in geïnteresseerd zoveel mogelijk invoer uit Duitsland te betrekken. Hirschfeld zond in april '35 diverse overheidsinstanties zelfs een circulaire waarin deze opgeroepen werden om indien het onmogelijk was een bepaalde order in Nederland te plaatsen, deze Duitsland te gunnen.⁴⁶⁰ Zoals dat gaat lekte deze circulaire uit en moest de Fransen en de Britten die kwamen klagen, heel wat worden uitgelegd.⁴⁶¹ Zelden of nooit leek men zich in Nederland te realiseren dat het, wilde men de export naar Duitsland op peil houden, van het grootste belang was de Duitsers geïnteresseerd te houden in het exportpakket. Hoe groter de behoefte van Berlijn aan de produkten in het exportpakket van Nederland, hoe meer moeite men zich daar zou getroosten om bijvoorbeeld door een krachtiger toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren*, voldoende ruimte in de clearing te krijgen. Slechts in één document van Steenberghe, uit maart 1935, blijkt dat hij er zich van bewust was dat het Duitse belang bij invoer uit Nederland niet verwaarloosd mocht worden. Nederland moest Duitsland via de clearing zoveel mogelijk produkten leveren die voor de werkgelegenheid in Nederland van belang waren, maar ook met de Duitse interesses moest rekening worden gehouden.⁴⁶² Van deze ideeën is weinig terechtgekomen.

Toch bleef Duitsland steeds geïnteresseerd in invoer uit Nederland. Behalve de voor de Duitse industrie vaak zeer belangrijke Indische grondstoffen, was ook een aantal Nederlandse diensten, industrie- en

veeteeltprodukten voor Duitsland interessant. Ten opzichte van Nederland hadden de Duitsers het *Zusatzausfuhrverfahren* dan ook graag op ruime schaal toegepast. Bij de meer systematische indeling in vijf categorieën van landen die voor meer of minder exportsubsidie in aanmerking kwamen, een indeling die pas in 1937 gemaakt is en daarom eigenlijk buiten dit kader valt, werd Nederland in de tweede categorie geplaatst. Slechts wat grondstoffenlanden en enkele landen die volledig in vrije deviezen betaalden werden door Duitsland hoger gewaardeerd dan Nederland.⁴⁶³ Nederland wist van dit gunstige beeld in Duitsland niet te profiteren, omdat de toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren* voor export naar Nederland nog steeds beperkt en voor gecontingenteerde waren zelfs verboden was. Wel werd het begin 1935 mogelijk dat in overleg met Nederland de toepassing werd toegestaan indien het niet lukte de contingenten uit te putten, maar dit maakte de toepassing van de Duitse exportbevordering nauwelijks gemakkelijker.⁴⁶⁴ Voor Nederland was het in verband met de voortgaande klachten over Duitse dumping onmogelijk de toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren* vrij te laten. Toen de Duitse export in 1935 weer begon te stijgen, wilde dat naar Nederland niet lukken.⁴⁶⁵ Ten dele zal dit veroorzaakt zijn door de voortgaande daling van de Nederlandse invoer, maar dat verklaart niet alles, want ook het Duitse aandeel in die invoer ging er scherp op achteruit. In 1933 bedroeg dat percentage 31 en in 1936 slechts 23.⁴⁶⁶ De ruimte in de clearing, een clearing die de export voor zover naar Duitsland volledig ging bepalen, werd hierdoor steeds krapper.⁴⁶⁷

Kort na de devaluatie van de gulden was er overleg nodig om de betalingsregeling tussen Nederland en Duitsland aan te passen aan de nieuwe situatie. Hirschfeld wist zijn minister ervan te overtuigen, dat het beter was om nu de beperkingen in te trekken die de Nederlandse regering aan de toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren* had gesteld. Zo verdween even geruisloos als deze ontstaan was, de belemmering die de Nederlandse regering op de ontwikkeling van de handel met Duitsland had gesteld, ongeveer gelijktijdig met de andere grote belemmering voor de Nederlandse handel, de gouden standaard. Duitsland zou prompt de export naar Nederland krachtig gaan stimuleren, wat ertoe leidde dat de Nederlands-Duitse handel gelijke pas kon houden met de opleving die de Nederlandse handel ook naar andere landen na de val van de gulden doorgemaakt heeft.⁴⁶⁸

2.6 Nederland en de monetaire ontwikkelingen 1929-1936

Overzicht en conclusies

... "nachweislich das teuerste Land von Europa",⁴⁶⁹ zo luidde de mening van een Duitse ambtenaar over Nederland in 1935 en de cijfers wijzen erop dat deze uitspraak voor 1935 en 1936 tot de devaluatie van de gulden niet ver bezijden de waarheid lag. Alleen Duitsland zelf was in 1936 waarschijnlijk nog wat duurder, maar dit land was zodanig geïsoleerd en had zijn monetaire problemen zodanig geïnstrumentaliseerd dat dit voor Nederland geen voordeel opleverde.

Tot de zomer van 1931 viel de depressie in Nederland wel mee. Natuurlijk betekende de diepe depressie bij de belangrijkste handelspartners voor Nederland een terugslag, maar de achteruitgang van het netto nationaal inkomen bedroeg in 1930 reëel niet meer dan een half procent.⁴⁷⁰ Pas 1931 zou een grote terugslag brengen, vooral na de monetaire ineenstorting. De gulden (tabel 2.1), die tot dan toe door de relatief snelle prijsdaling in Nederland zeker niet overgewaardeerd was, raakte dat nu in ernstige mate. Toch werd de depressie al eerder als zodanig ervaren. De internationale handel kreeg al in 1930 en '31 met de mondiale daling van het prijspeil te maken (tabel 2.2). Al in 1930 daalden de uitvoerprijzen met 9%, terwijl de BBP-deflator niet verder kwam dan -2,5%. Om een internationale vergelijking mogelijk te maken is het beter naar de kosten van levensonderhoud (tabel 2.1) te kijken. In de eerste jaren van de depressie paste het Nederlandse prijspeil zich relatief flexibel aan. Alleen in Duitsland, waar Brüning gedwongen was een systematische deflatie-politiek te voeren, ging de prijsdaling sneller. De reële wisselkoers van de gulden ontwikkelde zich hierdoor niet ongunstig (tabel 2.1), maar het voordeel dat ons land daarvan had was gering. Net als zijn buurlanden worstelde Nederland met het probleem, dat het internationale prijspeil daalde en de ontwikkeling van het binnenlands prijspeil daar een achterstand bij opliep (tabel 2.2). Vóór het tot een monetaire ineenstorting in de omringende landen kwam, was die daling van de internationale prijzen wel te dragen, doordat het Nederlandse bedrijfsleven modern was en de arbeidsproductiviteit niet ongunstig afstak tegen die in de omringende landen. Alleen de landbouw en daarbinnen vooral de akkerbouw kreeg het ten gevolge van de mondiale overproductie en de protectionistische reacties in vele landen hard te verduren en had een steuntje in de rug nodig. Verder kon het bedrijfsleven zich redelijk redden, wat niet wegneemt dat de werkloosheid schrikbarend steeg.⁴⁷¹

Nederland was bij de financiële crisis van 1929 slechts indirect betrokken geweest. Het speelde geen rol bij het ontstaan van die crisis en had slechts indirect met de gevolgen te maken. De belangrijkste handelspartners, Duitsland en Groot-Brittannië kwamen in de problemen.

Dat ging natuurlijk niet ongemerkt aan ons land voorbij. De daling van de internationale kredietverlening van Nederland was marginaal en betekende bovendien geen onttrekking van liquiditeit aan het buitenland. Slechts de daling van het saldo op de lopende rekening werd erin weerspiegeld. In 1930 zou de internationale kredietverlening van ons land zich iets herstellen, maar ook dat stelde weinig voor. Een veel grotere rol was voor Nederland weggelegd in de crisis van 1931. Ook Nederlandse beleggers onttrokken toen de economische, sociale en politieke chaos in Duitsland manifest werd, enorme bedragen aan dat land. Duits vluchtkapitaal wist bovendien de weg naar Amsterdam te vinden. Toch hadden Nederlandse geldschieters nog enorme bedragen in Duitsland uitstaan toen de Duitse regering deviezencontrole instelde. Grote kortlopende kredieten raakten bevroren in een tijd waarin ook hier de depressie voelbaar werd. Voor het Nederlandse bankwezen dat in deze crisisperiode zijn liquiditeitspositie wilde versterken, was dit reden om grote in Londen uitstaande tegoeden terug te trekken, te meer daar ook het pond gewantrouwd werd. Samen met terugtrekkingen door Franse banken stootte dit het pond van zijn goudwaarde. Zowel de terugtrekkingen uit Duitsland, als die uit Londen leidden tot enorme goudvoorraden bij de Nederlandsche Bank.

Na de val van het pond bleek dat die munt nog steeds het internationale prijspeil bepaalde. Wilde Nederland op de internationale markten blijven concurreren, dan moest het of net als de Britten depreciëren, of zien dat het zijn binnenlands prijspeil aanpaste aan het door de sterling-koers bepaalde en daarmee scherp gedaalde internationale prijspeil. De eerste optie werd in 1931 nauwelijks serieus overwogen. Nederland koos voor binnenlandse prijsaanpassing en kon zo'n politiek ook lang volhouden door zijn enorme goudvoorraden. De gulden zou niet zomaar van het goud gestoten worden.

Al vóór de depreciatie van het pond was het internationale prijspeil vrij scherp gedaald, hetgeen ook toen al dwong tot binnenlandse prijsaanpassing. De Nederlandse prijzen hadden zich in die periode vrij soepel aangepast vergeleken bij de prijzen in de omringende landen (tabel 2.1). Vanaf 1931 moest een veel scherpere prijsdaling op de internationale markten worden opgevangen. Slechts de goudlanden kregen ermee te maken. De landen die gedevalueerd hadden namen hierdoor een voorsprong. In het inleidende hoofdstuk is geconstateerd dat ons land slechts door aansluiting te vinden bij de economieën van de omringende landen (en daarbij was aansluiting van het prijspeil essentieel) uit de malaise kon geraken. Een blik op tabel 2.1 is voldoende om te zien dat Nederland er niet in slaagde die aansluiting te vinden. Vanaf 1931 is de gulden in ernstige mate overgewaardeerd. Uit tabel 2.1 blijkt bovendien slechts de helft van het verhaal. De monetaire crisis van 1931 bracht aan de ene kant de depreciatie van het pond, wat tot

Tabel 2.1: *Wisselkoersen en kosten van levensonderhoud. Prijzen 1929 = 100*
(Oude) goudpariteit = 100

Jaar	Kosten van levensonderhoud				Wisselkoers t.o.v. de gulden		Guldenkoers voor kosten van levensonderhoud gecorrigeerd t.o.v.:			
	Ned.	Belg.	Dtsl.	G.B.	£	Bfr.	£	Bfr.	R.M.	6 valuta*
1929	100	100	100	100	100	100	100	99	100	100
1930	93	101	92	94	100	100	100	93	102	98
1931	86	94	84	90	69	99	139	93	105	107
1932	83	91	76	87	67	99	142	93	109	116
1933	85	89	78	87	67	99	145	97	109	123
1934	83	85	79	87	60	99	157	98	105	121
1935	81	86	80	90	60	71	151	133	102	125
1936	80	89	81	92	74	88	116	101	79	101
1937	83	93	81	97	74	87	115	102	84	105

* Gewogen guldenkoers gecorrigeerd voor de kosten van levensonderhoud. De zes valuta zijn de R.Mark, het pond, de Indische gulden, de Belgische frank, de dollar en de Franse frank. De wegingsfactoren zijn bepaald aan de hand van de aandelen van de verschillende landen in de Nederlandse export in 1929.

Bronnen: League of Nations: *Statistical Yearbooks*; "Wisselkoersen in Nederland", in: *ESB*; Peter Scholliers: *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985; Eigen berekeningen.

de te hoog gewaardeerde gulden leidde, aan de andere kant deviezencontrole en daarmee het begin van het economische isolement van Duitsland. Nederland slaagde er door zijn monetaire politiek niet in die ontwikkelingen op te vangen.

Pogingen om de depreciatie van het pond die, zoals uit de scherpe val van de in- en uitvoerprijzen in 1931 en 1932 blijkt (tabel 2.2) ook voor Nederland het internationale prijspeil bepaalde, op te vangen door prijsaanpassing, werden een debâcle. In tabel 2.1 zijn de ontwikkeling van de guldenkoers en de binnenlandse prijzen te volgen. Het eerste wat opvalt, is dat de kosten van levensonderhoud in Nederland na een vrij scherpe daling direct na de val van het pond, in 1932 verstarde. De daling van het pond wordt op geen stukken na gecompenseerd door de daling in de kosten. Zelfs indien we ervan uitgaan dat het pond vóór het de gouden standaard verliet zo'n 10-15% overgewaardeerd was, dan nog zou de gulden ten opzichte van die munt volgens de koopkrachtpariteitentheorie een jaar later zo'n 20-30% overgewaardeerd zijn. Terwijl de exportprijzen in 1931 en '32 met respectievelijk 18 en 21% daalden en de importprijzen met 19 en 20%, daalden de kosten van levensonderhoud na de val van het pond met niet meer dan een 10% (tabel 2.2). Het pond was toen al 33% gedaald (tabel 2.1). Vanaf

1935 was, na de val van de Belgische frank, de gulden overgewaardeerd ten opzichte van de valuta van alle belangrijke handelspartners, behalve ten opzichte van de Reichsmark die zelf overgewaardeerd was. Maar juist in dit geval leverde dit Nederland geen voor- maar nadelen op ten gevolge van de volledig gebilateraliseerde economische relaties.

In Groot-Brittannië begonnen de prijzen vanaf 1933 langzaam te stijgen, maar deze zeer milde inflatie werd tot begin 1935 ruimschoots gecompenseerd door een stapsgewijze daling van de sterling-koers. Deze zette in in het derde kwartaal van 1933, na de val van de dollar, en duurde voort tot de dollarstabilisatie in maart 1934 (Tabel 2.1). Een tweede fase van de daling van de sterlingkoers begon in september '34, ten gevolge van geruchten over een verdere val van de dollar en eindigde na de devaluatie in België. In het eerste kwartaal van 1935 was de verhouding tussen de kosten van levensonderhoud in Nederland en in Groot-Brittannië onevenwichtiger dan ooit. Om dezelfde verhouding als in 1929 te bereiken zouden de kosten van levensonderhoud in Nederland met 40% moeten dalen of die in Groot-Brittannië met zo'n percentage moeten stijgen. In dat eerste kwartaal van 1935 waren die kosten in Nederland, ten gevolge van allerlei prijsverhogende protectionistische maatregelen, precies gelijk als in dezelfde periode van 1933, terwijl die in Groot-Brittannië nauwelijks gestegen waren.

Na de val van de Belgische frank en de daarop volgende speculatie tegen de goudvaluta herstelde het pond zich tot het niveau dat de Britse autoriteiten ter beveiliging van de goudvaluta nastreefden. Bovendien begon het Britse prijspeil wat te stijgen. Mede ten gevolge van de vooral begin 1936 wat versterkte prijsdaling in Nederland was vlak vóór de val van de gulden de prijsaanpassing wel enigszins op gang gekomen, maar de verhouding tussen de kosten van levensonderhoud was nog steeds 30% ongunstiger dan in 1929. Een kwartaal later, bij de depreciatie van de gulden, bleek dat uitgaande van de veronderstelling dat er toen evenwicht ontstond, een depreciatie van zo'n 20% voldoende was. Een prijsaanpassing van dezelfde omvang zou dat waarschijnlijk ook geweest zijn.⁴⁷² Aangezien 10% prijsaanpassing ten opzichte van Groot-Brittannië, vlak na de val van de Belgische frank (toen alle voorwaarden voor die aanpassing gunstig waren) ruim een jaar duurde, mag verondersteld worden dat zonder depreciatie de noodzaak tot prijsaanpassing nog vele jaren zou hebben gegolden. In geen enkel jaar tot 1936 kon de BBP-deflator de daling van de uitvoerprijzen bijhouden (Tabel 2.2). Met de depreciatie keerde het tij. De BBP-deflator daalde in 1936 nog met 4, maar steeg in 1937 met 3%, de uitvoerprijzen stegen met respectievelijk 6,4 en 26,1% (Tabel 2.2). Ook de invoerprijzen die in 1935 al met niet meer dan een kleine 3% gedaald waren, begonnen na de depreciatie fors te stijgen, in 1936 met 5, in 1937

met 35%. Van een de depreciatie compenserende binnenlandse inflatie was geen sprake. Het internationaal opererend bedrijfsleven kreeg te maken met stijgende opbrengsten en relatief starre kosten, zodat een opleving mogelijk werd.

Tabel 2.2: *De ontwikkeling van diverse prijsreeksen in Nederland. 1929 = 100*

Jaar	Internationaal prijspeil		Binnenlands prijspeil	
	Invoerprijzen	Uitvoerprijzen	Kosten van Levensonderhoud	Prijscorrectie BBP
1929	100	100	100	100
1930	91	91	93	98
1931	74	75	86	94
1932	59	59	83	86
1933	53	53	85	82
1934	49	51	84	82
1935	48	49	81	78
1936	50	52	80	75
1937	68	65	83	78

Bronnen: CBS: *Macro-economische ontwikkelingen 1921-1939 en 1969-1985. Een vergelijking op basis van herziene gegevens voor het interbellum*, 's-Gravenhage, 1987; League of Nations: *Statistical Yearbooks*; Eigen berekeningen.

De gulden raakte na de depreciatie van het pond overgewaardeerd en bleef dat tot de Nederlandse regering zich in september 1936, vijf jaar na de val van het pond, genoodzaakt achtte ook de gouden standaard te verlaten. Vijf jaar lang moest er enerzijds een deflatie-politiek gevoerd worden; anderzijds moest voorkomen worden dat essentiële bedrijfstakken ineen zouden zakken, wat protectie en daarmee belemmering van de prijsaanpassing betekende. In 1933 toen de Amerikaanse dollar de gouden standaard verliet, werd er gearzeld over de te voeren politiek. Toch bleef dat beperkt tot kringen die in de politiek geen rol van betekenis speelden. De Amerikaanse reflatie-politiek boezemde politiek Den Haag geen enkel vertrouwen in. Dat het kabinet Colijn bij zijn aantreden in de zomer van 1933 niet meteen pal stond voor de gouden standaard, had dan ook meer te maken met de onzekerheid over de monetaire koers die het nieuwe Duitse regime zou gaan voeren. Nadat gebleken was dat Duitsland de goudwaarde van de Reichsmark formeel handhaafde, stond de regering als één man achter de gouden gulden. Nederland trad dan ook toe tot het gedurende de wereldconferentie geformeerde goudblok. Voor dit groepje landen zou de monetaire koers van Londen essentieel blijken te zijn. Hoe dieper die munt zakte, hoe meer de goudvaluta onder druk kwamen te staan. Groot-Brittannië

hechte aan het overeind blijven van de goudvaluta, omdat het de concurrentie van de industrie uit de goudlanden vreesde. Het was zelfs bereid een te hoge koers van het pond ten opzichte van de dollar te accepteren om te voorkomen dat de goudvaluta zouden inzakken.

In maart 1935 bleek de Belgische frank de strijd niet langer te kunnen volhouden. De munt devalueerde met 28%. Voor de minister van Economische Zaken, Steenberghe, was dit aanleiding de monetaire politiek in Nederland ter discussie te stellen. Het kostte hem zijn ministerspost. Het kabinet Colijn kon niet devalueren. De opvattingen over de monetaire politiek waren daarvoor te verdeeld, bovendien eiste de politieke mores dat zo'n beleidswijziging gepaard ging met een kabinetswisseling. Of Colijn zelf een tegenstander van een devaluatie was, valt te betwijfelen. Wel had hij zijn politieke positie zozeer aan de gouden standaard verbonden dat een devaluatie in koelen bloede voor hem politiek fataal had kunnen worden. Het lijkt erop dat de kabinetscrisis van 1935 een door Colijn geforceerd ongeluk was, om een devaluatie te bewerkstelligen. Indien dit zo was, dan faalde hij op het nippertje. Nederland was hierdoor gedwongen door te gaan met zijn prijsaanpassing tot de devaluatie in Frankrijk het een nieuwe kans bood de monetaire politiek te herzien.

De jaren dertig tonen aan dat een forse depreciatie van een sleutelvaluta in het internationale systeem niet gecompenseerd kan worden door binnenlandse prijsaanpassing. Binnenlandse prijsaanpassing zal de depressie verergeren. Protectie nodig om de zwaarst getroffen bedrijfstakken overeind te houden, zal die prijsaanpassing bovendien ernstig belemmeren. De enige uitweg is dan: devalueren. De Nederlandse autoriteiten maakten het zichzelf door hun monetaire politiek niet gemakkelijk. Allerlei protectionistische maatregelen bleken nodig om in de knel gekomen bedrijfstakken overeind te houden. Andere landen waren tot een soortgelijke politiek gedwongen en na de mislukte wereldconferentie werd dan ook op een meer actieve handelspolitiek overgegaan.

De ontwikkeling van de monetaire verhoudingen tussen Nederland en Groot-Brittannië waren van essentieel belang voor de economische verhoudingen tussen ons land en zo goed als alle landen die buiten het goudblok vielen en waarvan de munt convertibel was. Het is daarom volstrekt juist dat er in de Nederlandse historiografie betreffende de grote depressie, grote aandacht wordt besteed aan de monetaire verhouding tot Groot-Brittannië. Het lijkt mij echter onjuist dat niet een soortgelijke aandacht is besteed aan de monetaire verhouding tot het land, waarvan één blik op de kaart van Europa leert dat het van nature de belangrijkste economische relatie van Nederland is: Duitsland.⁴⁷³

Aanvankelijk liep Nederland ten gevolge van Brüning's deflatiepolitiek ten opzichte van Duitsland een prijsachterstand op, maar deze

ontwikkeling was nauwelijks van belang. De internationale prijzen werden niet in Reichsmark uitgedrukt en voor de wederzijdse handel waren kwesties als protectie, steenkolendumping, de toepassing van het *Zusatzausfuhrverfahren* en andere deviezenpolitieke maatregelen van meer belang dan de precieze ontwikkeling van de verhouding in de kosten van levensonderhoud. Tot en met 1932 was de deviezencontrole in Duitsland voor de Nederlandse handel slechts van ondergeschikt belang. Ondanks dat leidde die deviezencontrole tot een aantal geschillen tussen de buurlanden, maar de oorzaak hiervan moet eerder in het achteruitgaan van de handel gezocht worden. De geschillen waren dan ook eerder politiek dan monetair van belang. Eind 1932 werden de conflicten door het tot stand komen van het Sonderkonto voorlopig opgelost.

Deze regeling gaf de Nederlandse exporteur alle gelegenheid om te exporteren, maar zou op een *debâcle* uitlopen. De stimuleringspolitiek van de Nazi's bevorderde de importen en belemmerde de prijsaanpassing en daarmee de export. Steeds meer werd de deviezenschaarste daardoor een probleem. De importeurs die zonder deviezen kwamen te zitten, zagen in het Sonderkonto een uitweg. Een steeds groter deel van de Duitse invoer werd via het Sonderkonto verrekend. Hierdoor ontstonden er grote, moeilijk te realiseren achterstanden op die rekening. In 1934 groeide de Nederlandse export naar Duitsland met 18% reëel. Dit was slechts een gevolg van het feit dat het Sonderkonto één van de weinige mogelijkheden bood om de steeds krappere deviezentoe wijzing in Duitsland, bij een steeds grotere behoefte aan geïmporteerde producten, te ontwijken. Indien men de handelsstatistiek van Nederland bekijkt en een lichtpuntje in 1934 meent te ontdekken in het gestegen exportcijfer van dat jaar⁴⁷⁴, moet men zich realiseren dat het niet alleen tot 1937 zou duren vóór die export betaald werd, maar dat het bovendien tot dat jaar de ruimte in de clearing en daarmee de mogelijkheid voor nieuwe export zou beperken.

Voor de ruimte in de clearing die vanaf eind 1934 de Nederlands-Duitse handel ging bepalen, waren andere zaken van nog veel groter belang. In de eerste plaats was er de koppige wijze waarop de Nederlandse regering vasthield aan hoge rentebetalingen op oude beleggingen, wat ruimte in de clearing kostte. Was dit principieel van grote betekenis, praktisch was belangrijker het verbod dat de Nederlandse regering Duitsland oplegde om onbelemmerd zijn export naar ons land te bevorderen. Duitsland had graag de export naar Nederland krachtig gestimuleerd om hier de concurrentie met de Britten aan te kunnen. Vanaf 1934 had de Nederlandse regering in het kader van een antidumpingsmaatregel de Duitse exportstimulering sterk ingeperkt. Zoals we zullen zien in hoofdstuk 4, kon Duitsland vanaf dat moment zijn marktaandeel op de Nederlandse markt niet meer in stand houden. Een klein jaar nadat de Nederlandse regering de toepassing van het Zu-

satzausfuhrverfahren had ingeperkt, werd de handel tussen de beide landen in het kader van de clearing volledig gebilateraliseerd, waardoor elke beperking voor de Duitse export naar Nederland schade toebracht aan de Nederlandse export naar Duitsland. Ondanks dat hield Nederland vast aan de beperkingen die het de Duitsers bij de toepassing van het Zusatzausfuhrverfahren had opgelegd. Hier zijn twee redenen voor aan te wijzen: ten eerste was de Duitse dumping bij een groot publiek verkeerd gevallen in de periode dat deze nog door middel van Auslandsbonds gefinancierd werd. Nederlanders voelden er niets voor toe te staan dat Duitsland, met behulp van geblokkeerde, door Nederland verstrekte leningen dumpte op de Nederlandse markt. De stemming tegen Duitse dumping die in die periode ontstond bleef in politiek Den Haag, met name in de Tweede Kamer, een rol spelen. Ten tweede is het zeer de vraag of er behalve Hirschfeld veel mensen waren die de economische consequenties van clearing konden overzien. Clearing is een technisch vrij complexe manier van verrekenen en de indruk bestaat dat slechts weinigen zich in de werking van dit systeem verdiept hebben.

In de zomer van 1931 stortte het monetaire systeem dat na de wereldoorlog zonder veel coördinatie in Europa was opgezet ineen. Duitsland ging tot deviezencontrole over, Groot-Brittannië deprecieerde en Nederland, dat ertussen zat, wist zo snel niets beters te doen dan vast te houden aan wat het had. Gegeven de ervaringen uit de eerste helft van de jaren '20 leek dat niet onverstandig. Zo leek het ook niet onverstandig van Den Haag om in 1933 een eind te maken aan de Duitse dumping. Het zou onjuist zijn te beweren dat er in 1931 of 1933 grote fouten zijn gemaakt op monetair gebied. De grote fout was koppig vast te houden aan de eenmaal uitgestippelde weg, ook toen al lang duidelijk moest zijn dat dit een verkeerde was. In 1935 was er een goede gelegenheid de monetaire politiek bij te stellen, maar Colijn, zo is de stellige indruk, vond de politieke gevaren van zo'n stap te groot. Devalueren had hem politiek de kop kunnen kosten en had de RKSP en wellicht ook de NSB in de kaart gespeeld. Iets soortgelijks gold voor de monetaire politiek ten opzichte van Duitsland. Duitse dumping was impopulair en het verhaal dat het onder het systeem van clearing goed was voor Nederland, was te ingewikkeld om mee voor de dag te komen. Politieke overwegingen lijken een belangrijke rol gespeeld te hebben bij het vasthouden aan de eenmaal ingeslagen weg ook toen dit een verkeerde bleek. Een politieke cultuur waarin flexibiliteit al snel voor wispelturigheid en koppigheid voor vastberadenheid werd versleten, speelde hierbij ongetwijfeld een rol.